

T.C.
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

1979 İRAN İSLAM DEVRİMİ SONRASI TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ VE ABD ETKİSİ

SEDA DOKANAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Yiğit Anıl Güzelipek

KARAMAN – 2024

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

1979 İRAN İSLAM DEVRİMİ SONRASI TÜRK-İRAN
İLİŞKİLERİ VE ABD ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Seda DOKANAK

Enstitü Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Enstitü Bilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

“Bu tez 24/05/2024 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri
bulunan jüri üyeleri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Yiğit Anıl GÜZELİPEK	Başarılı
Prof. Dr. Ali AYATA	Başarılı
Dr. Öğr. Üye. Betül DOĞAN AKKAŞ	Başarılı

ETİK BEYAN METNİ

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

SEDA DOKANAK

24.05.2024

ÖNSÖZ

Türkiye ve İran eski devlet geleneğine sahip kadim medeniyetlerdendir. İki ülke ilişkilerinde tarihsel etkileşim, kültürel, sosyolojik, ekonomik, jeostratejik, jeopolitik etkenlerin belirleyiciliğinin yanı sıra uluslararası siyaset ve uluslararası aktörlerin etkileri yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu çalışmada, 1979-2010 tarihleri arasındaki dönem ele alınmış, 1979 İran İslam Devrimi sonrası Türk-İran ilişkileri aynı zamanda uluslararası siyasette değişen dengeler, bölgede yaşanan olaylar ekseninde ABD politikalarının iki ülke ilişkilerini nasıl etkilediği çalışılmıştır.

Tezimde akademik rehberliği ve tecrübelerini ile çalışmam boyunca bana rehberlik eden danışman hocam Yiğit Anıl Güzelipek'e emeklerinden dolayı sonsuz teşekkür ederim. Akademik rehberliği, maddi ve manevi desteğinden dolayı Esra Çavuşoğlu'na, akademik rehberliği ile bana destek olan Betül Doğan Akkaş'a teşekkürü bir borç bilir, şükranlarımı sunarım. Eğitimimin her aşamasında, maddi ve manevi yanımda olan sevgili annem Müzeyyen Dokanak, kıymetli babam Hasbi Dokanak'a sonsuz minnet ve sevgilerimi, benim için yaptıkları fedakârlıklar için şükranlarımı sunarım.

Seda DOKANAK

24.05.2024

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
GİRİŞ.....	1
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
1.1. TARİHSEL ARKA PLAN	8
1.1.1. Türkiye- İran İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı.....	8
1.1.2.İki Ülke Arasındaki Sınır Sorunları	9
1.1.3.İki Ülke Arasındaki Etnik Meseleler	11
1.2.Şah ve Atatürk Döneminde İlişkiler	11
1.2.1.1934 Şah'ın Türkiye Ziyareti	14
1.2.2. 1937 Sadabat Paktı.....	16
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	17
2.1.DEVRİM ÖNCESİ TÜRK- İRAN İLİŞKİLERİNDEKİ TARİHGELİŞMELER.....	17
2.1.1. II. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye- İran İlişkileri	17
2.2. II. Dünya Savaşı Sonrası Dönemde Türkiye- İran-ABD İlişkileri	19
2.2.1. 1953 Ajax Operasyonu	22
2.2.2. 1955 Bağdat Paktı.....	24
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	26
3.1. DEVRİM VE DEVRİM SONRASI DEĞİŞEN DENGELER	26
3.1.1. İran ve ABD İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi	26
3.2. 1979 İran İslam Devrimi.....	28
3.2.1. Devrim Sonrası İran ve ABD İlişkilerindeki Dönüşüm.....	31
3.2.2. 1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye- İran İlişkileri.....	33
3.3. 1980 İran- Irak Savaşı ve Türkiye'nin Tutumu	37
3.4. 1980 İran- Irak Savaşı ve ABD'nin Tutumu	39
3.5. Türkiye ve İran'ın Kuzey Irak'ta Güç Tahakküm Etme Çabası.....	41
3.6. Kuzey Irak'ta Rekabetten İş Birliğine	42
3.7. 1990 Irak'ın Kuveyt İşgali.....	45
3.8. 1991 SSCB'nin Dağılması ve Türk- İran-ABD İlişkileri.....	47
3.9. Türk- İsrail İlişkileri ve Türk-İran İlişkilerine Etkisi	50

3.10. 11 Eylül 2001 Saldırıları.....	52
3.11. 2003 ABD'nin Irak İşgali	54
4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	57
4.1. AK PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE- İRAN İLİŞKİLERİ.....	57
4.1.1. AK Parti Dönemi Türkiye- İran İlişkileri -Yakınlaşma Dönemi.....	57
4.1.2. Ekonomik İlişkiler	60
4.2. İran -Nükleer Teknoloji ve Antlaşmalar.....	64
4.3. ABD Yaptırımlarının Türk- İran İlişkilerine Etkileri	71
SONUÇ	74
KAYNAKÇA.....	79

KISALTMALAR

APOC	:	Anglo Persion Oil Company
BM	:	Birleşmiş Milletler
CAATSA	:	Düşmanlarına Karşı Yaptırımlar Yolu ile Mücadele Kanunu
CENTO	:	Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CIA	:	Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı
D8	:	Gelişen Sekiz Ülkelerinin
ECO	:	Ekonomik İş Birliği Örgütü
EİT	:	Ekonomik İş Birliği Örgütü
FKÖ	:	Filistin Kurtuluş Örgütü'nün
İŞİD	:	Irak ve Şam İslam Devleti
İTT	:	İslam İş birliği Teşkilatı
KDP	:	Kürdistan Demokratik Partisi
KEİ	:	Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü
KİK	:	Körfez İş birliği Örgütü
KYP	:	Kürdistan Yurt Severler Birliği
MİT	:	Millî İstihbarat Teşkilâtı
MOSSAD	:	İsrail istihbaratı, İstihbarat ve Özel Harekâtlar Enstitüsü
NATO	:	Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü
PJAK	:	Kürdistan Özgür Yaşam Partisi
PKK	:	Kürdistan İşçi Partisi
RCD	:	Kalkınma İçin Bölgesel İş Birliği Örgütü
SAVAK	:	İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TSK	:	Türk Silahlı Kuvvetleri
UAEA	:	Uluslararası Atom Enerjisi Kuru

ÖZET

Başlık: 1979 İRAN İSLAM DEVRİMİ SONRASI TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ VE ABD ETKİSİ

Yazar: Seda DOKANAK

Danışman: Doç. Dr. Yiğit Anıl GÜZELİPEK

Kabul Tarihi:24.05.2024

Sayfa Sayısı: 93

Türkiye ve İran tarihsel süreçte, tam bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü korumayı hedefleyerek dış politikalarını şekillendirmişlerdir. İki ülke ilişkilerinde tarihsel etkileşim, kültürel, sosyolojik, ekonomik, jeostratejik, jeopolitik etkenlerin belirleyiciliğinin yanı sıra bu iki önemli bölgesel aktörün dış politikaları da etkili olmuştur. Aynı zamanda iki ülke ilişkileri uluslararası ve bölgesel aktörlerle olan ilişkilerindeki politikaları doğrultusunda şekillenmiştir. Bu çalışmada 1979 İran İslam Devriminden 2010 yılına kadar olan tarihsel süreç ele alınmıştır. Çalışmada 1979 İran İslam Devrimi sonrası, Türk -İran ilişkileri ele alınmış ve aynı zamanda 1979 İran İslam Devrimi sonrası uluslararası siyasette değişen dengeler, bölgede yaşanan gelişmeler ekseninde ABD politikalarının iki ülke ilişkilerini nasıl etkilediği değerlendirilmiştir.

Dört bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde; İran ve Türkiye'nin yakın tarihi değerlendirilmiş, tarihsel süreçte iki ülke ilişkilerini etkileyen gelişmeler ve tarafları yakınlaştıran süreç ele alınmıştır. İkinci bölümde; II. Dünya Savaşı ve sonrası dönemde ABD, İran ve Türkiye ilişkilerinin, SSCB tehdidine göre nasıl şekillendiği, çalışmanın üçüncü bölümünde; 1979 İran İslam Devrimi ile İran ve ABD arasındaki yaşanan köklü değişimler, bu değişimlerin Türkiye- İran ilişkilerine nasıl yansıdığı, bölgede yaşanan siyasal olayların tarafları nasıl etkilediği çalışılmıştır. Çalışmanın son bölümünde Türkiye'de iktidara gelen Ak Parti'nin "*Komşularla Sıfır Sorun*" politikası bağlamında, Türk-İran ilişkilerinin nasıl etkilendiği ve İran'ın nükleer teknolojisi ile ilgili gelişmeler ele alınmış, ABD'nin İran yaptırımlarına, Türkiye-İran ilişkilerine etkisine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: ABD, İran, Nükleer Teknoloji, Türkiye,1979 İran İslam Devrimi

ABSTRACT	
Title of Thesis: TURKISH-IRANI RELATIONS AND THE INFLUENCE OF THE USA AFTER THE 1979 IRAN ISLAMIC REVOLUTION	
Author of Thesis: Seda DOKANAK	
Supervisor: Assoc. Prof. Yiğit Anıl GÜZELİPEK	
Accepted Date: 24.05.2024	Number of Pages: 93
Turkey and Iran are two important actors in terms of world history and future in terms of both inheritors and bearers of culture and civilization. In the historical process, the two countries have shaped their foreign policies by aiming to protect their territorial integrity and full independence. In order to understand the Middle East geography and regional dynamics, it is very important to analyze and understand the foreign policy of Turkey and Iran, which are the important pillars of the region. The foreign policies of these two important regional actors and their relations with each other have been shaped in line with the changes in their relations with the West. In the first part of this study, how the regime change in Turkey and Iran and the developments in world politics reflected on the relations between the two countries, in the second part of the study, in the second part of the study, how the relations between the USA, Iran and Turkey in the Second World War and the following period were shaped according to the Soviet threat, In the third part of the study, the radical changes between Iran and the USA with the 1979 Iranian Islamic Revolution and how these changes are reflected in Turkey-Iran relations are discussed. In the study, the developments between 1920 and 2003 are mentioned. In order to better understand the subject, in the fourth part of the study, Iran and nuclear technology are discussed, Iranian nuclear technology and US sanctions on Iran are mentioned.	
Keywords: USA, Iran, Turkey, Cold War Era, 1979 Iranian Islamic revolution, Nuclear technology	

GİRİŞ

Tarihsel birikimleri, kültürel çeşitlilikleri ile bölgede önemli iki aktör olan, Türkiye ve İran, en köklü devlet geleneğine sahip, kadim medeniyetlerden ikisidir. Ortadoğu coğrafyasında, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile çizilen Türkiye-İran sınırı, sömürge devletlerin strateji ve çıkar politikalarına göre belirlenmemiş, iki ülkenin jeopolitik-jeostratejik gerçekliklerinden doğan bir sınır olmuştur.

Türkiye-İran arasındaki ilişkiler 1920’li yıllarda iki ülkedeki rejim değişikliği ve dünya siyasetindeki konjonktürel duruma göre şekillenmiştir. Atatürk ve Rıza Şah’ın “Batılılaşma-Modernleşme” politikaları ile ivme kazanmıştır. Türkiye ve İran’ın dış politikası ve siyasal amacı, Batı tipi modernleşme ile beraber yeni dünya düzeninde eşit, egemen, tam bağımsız devletler olarak var olmak ve kabul görmek olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrası süreçte, iki ülke ilişkilerini dönemsel olarak etkileyen ve belirleyen uluslararası etkenler ön plana çıkmaya başlamıştır.

II. Dünya Savaşı sonrası, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasındaki güç rekabeti ile Soğuk Savaş Dönemi başlamıştır. Bu güç rekabeti, Ortadoğu’da müttefik ilişkileri şekillendirmiş, bu müttefik ilişkiler bölgeyi kimi zaman soğuk, kimi zaman sıcak savaşa sürüklemiştir. ABD ve SSCB arasındaki bu yeni dönemde gergin ilişkiler Ortadoğu’nun tamamına etki etmiştir. Türkiye SSCB tehdidi ile karşı karşıya kalırken, İran’da İngiliz baskısı ile birlikte SSCB tehdidinde maruz kalmıştır.

II. Dünya Savaşı’ndan sonra ABD “Monroe Doktrini” (yalnızlık politikasını) terk ederek bölgedeki yeni dış politikasını SSCB tehdidi ve emperyalist çıkarlarına göre şekillendirmiştir. Bu dönemde Türkiye-İran, Türkiye-ABD, İran-ABD ilişkilerinin gidişatını SSCB yayılmacılığı etkilemiştir. ABD dış politika araçları ile İran, Türkiye ve Yunanistan üzerinden SSCB yayılmacılığına karşı bir koruma kalkanı oluşturmayı amaçlamıştır.

Soğuk Savaş Döneminde ABD ve Avrupa ülkeleri Türkiye’yi Batı’nın kalkanı olarak görmüş, jeostratejik öneminden dolayı Türkiye’yi, Doğu-Batı arasında tampon bir ülke olarak konumlandırmışlardır. Zengin petrol rezervlerine sahip Ortadoğu, dünyada petrolün öneminin artması ile küresel aktörlerin dış politikalarının hedefi haline gelmiştir. Bazı devletler bu bölgeler üzerinde emperyalist hedeflerini gerçekleştirmek için iki yol izlemişlerdir; bunlardan birincisi savaş, ikincisi de iç işlerine müdahale ile kendi çıkarlarına hizmet edecek kişileri iş başına getirmek olmuştur.

1979’ da İran İslam Devrimi, Rıza Şah’ın ülkeyi terk etmesi, Humeyni’nin İran’a dönüşüyle Ortadoğu’da ve dünya siyasetinde bütün dengeleri değiştirecek yeni bir dönemi başlatmıştır. 1979 İran İslam Devrimi, iç politikada ve dış politikada köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Devrim öncesi dönemde İran, ABD’nin Ortadoğu’daki “jandarması” olarak nitelendirilirken, devrim sonrası “düşman” ülke olarak anılmaya başlanmıştır (Semiz ve Akgün, 2005: 164). Devrimden sonra İran’ın sloganı, “Ne Doğu Ne Batı, İran İslam Cumhuriyeti!” olmuştur. 1979 İran İslam Devrimi’nden sonra, İran’ın iç ve dış politikadaki stratejisi; toprak bütünlüğünü, bağımsızlığını korumak, rejimi sağlamlaştırmak, toplumun dini mirasını muhafaza etmek ve İran’ı yeniden uluslararası arenada önemli bir devlet haline getirmek olmuştur (Jane, 2017: 269). Devrimle beraber ABD bölgede önemli bir müttefikini kaybetmekle kalmamış, emperyalist politikalarına başkaldıran bir ideolojiyle karşı karşıya kalmıştır. Batı’nın önemli müttefiklerinden biri olan İran, 1979 İran İslam Devrimi ile Batı’nın “düşmanı” ve “ötekisi” haline gelmiştir.

1979’da İran İslam Devrimi ile ABD yaşadığı ekonomik kayıplarla beraber istihbarat amaçlı çok sayıda üs ve tesisini de kaybetmiştir. İran SSCB tehdidini önlemeye yönelik bir müttefik iken devrim sonrası ABD karşıtı politikaları bu sefer İran’ı, ABD için bir tehdit haline getirmiştir. 1979 İran İslam Devrimiyle yaşanan İran’daki rejim değişikliği bölgedeki ve uluslararası siyasetteki dengeleri yeniden şekillendirmiştir. Bu süreç Türk-İran ilişkilerinde etkili olmuştur. 1979 İran İslam Devrimi’nden sonra sürekli gerilimli olan ABD ve İran ilişkileri, Türkiye ve aynı zamanda bölge ülkeleri ile olan ilişkilerde de belirleyici rol oynamıştır.

1979 İran İslam Devrimden sonra Türkiye, İran İslam Cumhuriyeti’ni tanımıştır. Devrim sonrası Humeyni ile ideolojik farklılıklar yaşansa da ilişkiler kopma noktasına gelmemiştir. Türkiye bu dönemde komşu ülkesi olan İran’ın istikrarsız ve bağımsızlığını tehlikeye atacak bir süreç yaşamasını istememiştir. Türkiye ve İran dönem dönem toplumsal ve siyasal alanda inişli çıkışlı ilişkiler yaşamıştır. ABD ve İran arasındaki tırmanan gerginlik, ABD’nin İran rejimini yıkmayı hedefleyen politikaları, bölgedeki tarihsel süreçte yaşanan gelişmeler tarafların ilişkilerini şekillendiren etkenlerdendir.

1991 yılına gelindiğinde SSCB’nin dağılması ile Soğuk Savaş Dönemi sona ermiş, çift kutuplu dünya düzeni yerini ABD’nin hegemonik bir güç olarak ivme kazandığı, tek kutuplu dünya düzenine bırakmıştır. SSCB’nin dağılması bölgede ve uluslararası siyasette bir değişim süreci başlatmıştır. Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerde bu değişimden etkilenmiştir. Türkiye- İran,

Orta Asya ve Kafkasya’da değişen bu siyasi süreçte bölgesel istikrarı sağlama ve kendi güvenliklerini koruma çabalarını arttırmışlardır. SSCB'nin dağılması ile Türkiye ve İran Orta Asya'daki zengin enerji kaynaklarına ulaşımda stratejik bir öneme sahip olmuşlardır. Taraftar bu süreçte bölgede yeni kurulan devletlerle ilişkilerini güçlendirme politikası izlemişlerdir. Türkiye ve İran arasında bazı dönemlerde iş birliği artarken bazı zamanlarda rekabet ne çıkmıştır. Ancak her iki ülkenin de ortak noktası olan bölgede istikrarı sağlama ve kendi çıkarlarını koruma politikası, ilişkilerin belirleyici bir özelliği olmuştur.

2001 yılında ABD'de gerçekleşen 11 Eylül saldırıları dünya siyasetinde derin etkiler yaratmıştır. Bu saldırılardan sonra ABD'nin Ortadoğu politikalarındaki değişiklikler Türk-İran ilişkilerini etkilemiştir. 11 Eylül sonrası ABD'nin bölgedeki askeri varlığının daha da artması, bölgesel politikalarının agresifleşmesi taraflarda denge politikası arayışını doğurmuştur. Türkiye ve İran 11 Eylül sonrası bölgede yaşanan istikrarsızlık ve terör tehdidine karşı terörizmle mücadelede ve sınır güvenliği gibi konularda iş birliğine gitmişlerdir. Bu durumun Türkiye-İran ilişkilerini sadece olumlu yönde etkilediğini söylemek mümkün değildir. Aynı zamanda her iki ülke de bölgesel g rekabeti içerisinde olmuşlardır.

2001’de yaşanan 11 Eylül saldırıları sonrası ABD’nin Irak ve Afganistan müdahalesi iki ülkedeki mevcut yönetimleri ortadan kaldırmaya yönelik politikaları, İran’a bölgede etki alanı açmıştır. Ancak ABD, İran’a uyguladığı yaptırımlar, ambargolar, bölgede artan askeri varlığı ile İran’ın bölgedeki etkinliğini azaltmak ve uluslararası sistemden izole etmek istemiştir. ABD’nin İran yaptırımları ve Ortadoğu politikaları aynı zamanda İran-Türkiye arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir.

ABD’nin Ortadoğu politikası petrol kaynaklarını, petrol akışını kontrol etmek, bölgenin SSCB'nin etkisine girmesini engellemek, İsrail’in güvenliğini sağlamak, İsrail’in güvenliğini tehdit eden yönetimleri zayıflatmak, bölge ülkelerinin petrolden elde ettikleri gelir ile aşırı silahlanmalarını engellemek, bölge ülkelerinde kitle imha silahları ve balistik füzeleri ortadan kaldırmak olmuştur. 2002’de iktidara gelen AK Parti’nin dış politikası, komşularla sıfır sorun ve çok boyutlu dış politika anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Ak Parti iktidarının Ortadoğu ülkelerine yönelik politikası ekonomik alanda iş birliğinin geliştirilmesi yönünde ivme kazanmıştır. Bu dönemde de Türkiye'nin dış politikasında İran, Irak, Suriye gibi komşu ülkeleri bölge politikasında önemli bir yere sahip olmuştur.

1990’lar iki ülkenin güvenlik bunalımı yaşadığı bir süreçten sonra PKK’nın bir kolu olan PJAK’ın İran'da kurulması ve 2003 sonrası ABD'nin Irak'ta artan askeri varlığı Türkiye ve

İran'ı güvenlik alanında iş birliğinde bir araya getirmiştir. 2003 sonrası Irak'taki istikrarsızlık ve özellikle Türkiye için fazlaca öneme sahip olan Kuzey Irak'a ilişkin gelişmeler 2000'li yıllarda da Türkiye'nin gündeminden düşmemiştir. 2003 sonrası Irak'ta olduğu gibi İran'a da müdahale gerektiğini savunan ABD, daha önceki yıllarda olduğu gibi bu dönemde de Türkiye-İran ilişkilerinde temel belirleyici etken olmuştur. İran ve Türkiye'nin 1990'larda yaşadıkları güvenlik alanındaki gergin ilişkiler yerini AK Parti iktidara gelmesi ve ABD'nin 2003 sonrası Irak'ta askeri varlığının artmasıyla Türkiye ve İran arasında, güvenlik alanında iş birliğine bırakmıştır. Güvenlik alanındaki ilişkilerin iş birliğine dönüşmesi ile ekonomik ilişkiler ivme kazanmıştır.

2002'de İran'ın nükleer teknolojisinin gündeme gelmesiyle ABD İran arasındaki ilişkilerde gerilim tırmanmıştır. ABD Irak'ı kitle imha silahları bulundurduğu iddiası ile işgal etmiş, Irak'tan sonra ABD ve İsrail'in İran'a silahlı müdahalesi gündeme gelmiştir. ABD'de İran'a uyguladığı izolasyon ve yaptırım politikalarında Türkiye'nin desteğini istemiştir. Türkiye İran'a olası bir silahlı müdahaleye karşı çıkmış diplomasi ve diyalog yoluyla sorunların çözümünü savunmuştur. Türkiye Irak'ta yaşanan savaşlar neticesinde ekonomik, siyasal, sosyal ve güvenlik alanlarında olumsuz etkilenmiştir. Aynı durumu komşusu ve önemli bir ticari partneri olan İran'la yaşamak istememiştir.

ABD'nin 11 Eylül saldırılarından sonra izlediği *“ya bizimlesiniz ya değilsiniz”* politikası Türkiye'yi bir seçim yapmaya zorlamıştır. Türkiye için bir tarafta Kıbrıs meselesi, Ermeni soykırımı, Kuzey Irak gibi meselelerde desteğine ihtiyaç duyduğu ABD ve çok güçlü bir lobiye sahip olan İsrail devleti diğer tarafta PKK ile mücadelesinde önemli bir müttefiki olan gerek enerjiye ihtiyacının giderilmesi konusunda ihtiyaç duyduğu aynı zamanda Türkiye için önemli bir pazar olan İran bulunmaktaydı. ABD ve İsrail ile iş birliği Türkiye için enerji tedarikçisi ve önemli ticaret ortağını kaybetmesi demekti aynı zamanda PKK konularında iş birliği yaptığı partnerini kaybetmekle de kalmayacak bölgeyi kaosa sürüklemekte payı olacaktı. İran ile ilişkilerinin geliştirilmeye devam etmesi ise ABD ve İsrail'in PKK, Ermeni meselesi gibi konularda baskısının artmasını sağlayacaktı. Türkiye bu durumda politikalarında bir denge kurması gerektiğinin farkında olmuştur ve siyasetinin bu bağlamda şekillendirmiştir. Türkiye İran ile sorunların diplomasi yoluyla çözülmesi gerektiği konusundaki duruşunda kararlılık göstermiştir. Askeri operasyonunun çözümü zorlaştıracığını savunmuştur.

Türkiye İran'ın bölgede nükleer güç haline gelmesinin bölgenin istikrarını bozmasından endişelenmiştir. Ancak ABD yönetimi gibi İran nükleer faaliyetlerine tamamıyla karşı

çıkamamıştır. İran'a olası bir askeri müdahaleyi kabul etmemiş diplomatik yollarla çözüm önerisinde bulunmuştur. Bu durum İran'ın nükleer teknolojisi sorununun çözümünde Türkiye ve ABD politikalarındaki farklılığı ortaya koymuştur.

Bu çalışmada, 1979 İran İslam Devriminden 2010 yılına kadar olan tarihsel süreç ele alınmıştır. Çalışmanın araştırma sorusu, 1979 İran İslam Devrimi sonrası Türkiye-İran ilişkilerini şekillendiren siyasal gelişmeler nelerdir ve ABD'nin iki ülke ilişkileri üzerindeki etkisi hangi dinamikler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu nedenle bu tarihsel süreçte tarafları etkileyen bölgede yaşanan ve bölgeyi etkileyen siyasal gelişmeler çalışılmıştır. Çalışmanın hipotezi, Türkiye ve İran arasındaki ikili ilişkiler her ne kadar kendine has dinamiklere sahip olsa da bilhassa Soğuk Savaş ve 1979 İran İslam Devrimi sonrası ABD'nin iki ülke arasındaki ilişkilerde belirleyici temel aktörlerden olduğudur.

Çalışmanın birinci bölümünde; Türkiye ve İran'ın yakın tarihi değerlendirilmiş, Türkiye ve İran'da yaşanan rejim değişikliği ile dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerin iki ülke ilişkilerine nasıl yansıdığı ve bu süreçte tarafları yakınlaştıran gelişmeler ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde; II. Dünya Savaşı ve sonraki dönemde ABD, İran ve Türkiye ilişkilerinin SSCB tehdidine göre nasıl şekillendiği çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk iki bölümünde yakın tarihsel arka plana geniş bir yer verilerek konunun daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Tarihsel arka planın iki bölümde ele alınmasıyla; uluslararası siyasette yaşanan gelişmelerin tarafların ilişkilerini ve dış politikalarını nasıl etkilediği, yaşanan gelişmeler karşısında izledikleri strateji ve bu stratejilerin nasıl değiştiğinin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'da yeni bir dönem başlamıştır. Türkiye ve İran yeni rejimleri modernleşme, laikleşme ve ulusallaşma politikaları izlemiştir. Aynı zamanda iktisadi gelişme, bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma politikası, dış politikalarında ana belirleyici unsurlarından olmuştur. Taraflar bu süreçte sınır sorunları yaşamıştır. İki ülkenin izlediği dış politikanın paralelliği sonucunda, Atatürk döneminde ilişkiler iyiye gitmiş, Rıza Şah Türkiye ziyaretini gerçekleştirmiştir. Bu süreçte 1937 Sadabat Paktı, 1955 Bağdat Paktı gibi uluslararası paktlarla bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüklerini koruma politikası izlemişlerdir.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye ve İran SSCB tehdidine karşı, Batı bloğunda yer almışlardır. ABD'nin Soğuk Savaş Dönemindeki politikaları Türkiye ve İran ilişkilerinde önemli bir belirleyici unsur olmuştur. Tarafların bu süreçte politikalarını etkileyen en önemli unsurlardan birisi SSCB tehdidi olmuştur. İran bu süreçte ABD'nin “jandarmasına” dönüşürken Türkiye'de

Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü'ne (NATO) üye olarak Batı bloğunda yer almıştır. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı; Türkiye ile ABD ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuş ve bu gelişmeler, Türkiye'nin tek taraflı dış politikasında dönüm noktası olmuştur. 1970'li yıllarda Türkiye ve İran toplumunda, ABD karşıtlığı artmaya ve toplumsal hareketlerle kendini göstermeye başlamıştır. İran toplumunda tırmanan gerginlikler ve toplumsal hareketler neticesinde 1979'da İran İslam Devrimi yaşanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde 1979 İran İslam Devrimiyle İran-ABD arasındaki yaşanan köklü değişimler ve ABD'nin yeniden Ortadoğu politikasını revize etmesi çalışılmıştır. ABD'nin yeni politikalarının ilişkileri nasıl etkilediği, bölgede yaşanan savaşların ve işgallerin sonucunda izlenen politikaların Türkiye-İran ilişkilerine nasıl yansıdığı ve şekillendirildiği ele alınmıştır. Bu bölümde, İran -ABD ilişkilerinin tarihsel gelişimi ve İran İslam Devrimine giden süreçte ve 1979 İran İslam Devrim'i sonrası ABD-İran ilişkileri çalışılmıştır. Devrim sonrası yaşanan İran-İrak savaşı beraberinde Kuzey Irak'ın iki ülkenin rekabet alanına dönmesindeki etkenler ve politikalara yer verilmiştir.

Şah'ın siyasal baskısı, ekonomi ve toplumu dönüştürme politikaları, İran halkı tarafından tepkiyle karşılanmış, devrimin gerçekleşmesinde işsizlik, yolsuzluk, işkenceler, emperyalist güçler tarafından ülkenin sömürülmesi, Şah'a duyulan öfke etkili olmuştur. 1979 devrimi toplumsal halk harekâtı olarak İran yönetiminde büyük bir dönüşümün yaşanmasına neden olmuştur. Devrim sonrası yaşanan Rehine Krizi ile İran ve ABD ilişkileri kopmuştur ve ABD-İran ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. İran İslam Devriminden sonra Türkiye İran'ın yeni rejimini tanımıştır. Aynı zamanda Şah döneminden sonra kimsenin müttefiki olmayan bir İran'ı, Türkiye kendisi için bir avantaj olarak görmüştür. İran, Türkiye için stratejik bir komşu olarak her zaman önem arz etmiştir.

1979 devrimi sonrası İran'ın rejim ihracı politikası ve PKK'ya desteği iki ülke ilişkilerinde zaman zaman gerilimlere neden olmuştur. Bu bölümde 1980 İran Irak Savaşı, Körfez Savaşı, 2003 ABD'nin Irak İşgali gibi bölge de yaşanan önemli siyasal olaylar ele alınmış ve tarafların gelişmeler karşısında izledikleri siyaset ve ABD'nin süreç içerisinde izlediği politikaları ve taraflara etkisi çalışılmıştır. 1991 SSCB'nin dağılması ile tarafların yeni rekabet alanı olan Kafkasya bölgesinde, izledikleri politikalara değinilmiştir.

Türkiye'nin İsrail ile 1990'lı yıllarda yakınlaşması ve askeri antlaşmalar imzalanması tarafların ilişkilerine nasıl yansıdığı ele alınmıştır. ABD'nin 2003 Irak İşgali ile bölgeyi kontrol etme politikasının bölgede oluşan siyasetin, tarafların ilişkilerindeki gelişmeleri hangi yönde

etkilediği çalışılmıştır. Türkiye ve İran'ın bu gelişmeler ekseninde politikalarını nasıl şekillendirdiği ele alınmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde 2002'de Türkiye'de Ak Partinin iktidara gelmesi ile Ak Parti iktidarının “Komşularla Sıfır Sorun Politikası” bağlamında Türk- İran ilişkileri ele alınmış ve İran- nükleer teknoloji başlığı ile İran nükleer teknolojisi ve ABD'nin İran yaptırımlarına değinilmiştir. 1990'lı yıllar taraflar arasında siyasal, toplumsal, ekonomik alanlarda rekabet ve güven bunalımının yaşandığı bir dönem olurken, 2002-2010 yılları ikili ilişkilerde yumuşama ve karşılıklı anlayış ve iş birliğinin arttığı bir dönem olmuştur. 1990'lı yıllarda iki ülke arasında yaşanan rekabet ve bunalım döneminin ardından ilişkilerde yükseliş ve iş birliğinin artmasında Türkiye'de yeni iktidara gelen AK Parti rejiminin yeni politikalarının etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. Türkiye'de yeni iktidara gelen AK Parti hükümetinin politikalarının, ilişkilerdeki etkisini ortaya koymak amacıyla dördüncü bölümde bu konu çalışılmıştır.

Bu çalışma 1979-2010 arasındaki dönemle bilinçli olarak sınırlandırılmıştır. Arap Bahar'ının bu örnek olaylar arasında analiz edilmemesi eleştiriye açık bilinçli bir tercihtir. Arap Bahar'ını bir vaka olmaktan ziyade bir süreç olarak ele almak daha doğru olacaktır. Arap Bahar'ı Türkiye ve İran'ın dış politikasının yeniden şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Arap Bahar'ı iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönüm noktası başlatmış ve bu süreçte ikili ilişkilere yeni dinamikler eklenmiştir Türkiye ve İran ilişkilerinde Arap Bahar'ı ile başlayan ve günümüze kadar gelen tarihsel süreci anlamak için mezhepsel kavramların ve mezhep söyleminin de çalışmanın içeriğine dahil edilmesi gerekliliğinden ve Arap Bahar'ı döneminin başlı başına bir çalışma konusu olması hasebiyle Arap Bahar'ına yer verilmemiştir. Ancak bu çalışma kapsadığı tarihsel süreçte tarafların dış politikasının hangi siyasal gelişmeler ve tehditler çerçevesinde şekillendiğini ele alarak ve aynı zamanda ABD'nin Ortadoğu'ya müdahalelerinin güç ve ittifak ilişkilerinin Türkiye-İran arasındaki güç dengelerini nasıl etkilediğinin analizi açısından önemlidir. Sunulan tarihsel perspektif Türkiye- İran arasındaki bu uzun soluklu ilişkinin evrimi ve bugünkü durumunu daha iyi anlama açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda Arap Bahar'ı öncesi iki ülkenin dış politikasını anlamak için literatürü önemli bir katkı sunmaktadır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. TARİHSEL ARKA PLAN

1.1.1. Türkiye- İran İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı

Türkler ve İranlılar yüzyıllardır aynı coğrafyada bir arada yaşamış milletlerdendir. Safevi döneminden 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasına kadar iki ülke arasında yıpratıcı savaşlar yaşanmıştır (Duman, 2016: 2). Osmanlı ve Safevi Devleti arasında imzalanan bu antlaşma ile artık iki devlet toprak kazanımına dayalı tarihsel çatışma sürecini sonlandırmıştır (Afacan, 2018: 3). Ortadoğu coğrafyasında, 1639'da çizilen Türkiye- İran sınırı sömürge devletlerin strateji ve çıkar politikalarına göre belirlenmemiş, iki ülkenin jeopolitik gerçeklerinden doğan bir sınır olmuştur. Tarihsel bağlamda ele alındığında iki ülke arasındaki ilişkilerin rejimler, ideolojiler, liderlerin yanı sıra jeostratejik, jeokültürel ve jeopolitik etkilerden de kaynaklandığı görülmektedir (Çetinsaya, 2006: 3).

İran; Basra Körfezi, Hazar Denizi, Kafkasya, Orta Asya, Ortadoğu bölgeleri ile bağlantısı açısından kilit bir noktadır. İran'ın Hürmüz ve Basra Körfezi'nde kıyılara sahip olması, buradaki petrol- doğalgaz akışını engelleme potansiyeline sahiptir. Aynı zamanda Orta Asya kaynaklarını boru hatları ile Basra Körfezi'ne ulaştırılmasındaki aktif rolü açısından da bölgedeki önemi dikkat çekmektedir. Türkiye ise, Asya, Avrupa, Kafkaslar ve Orta Doğu'nun kesiştiği noktada yer almaktadır. Türkiye sahip olduğu Boğazlar hasebiyle önemli bir geçiş güzergahındadır (Gürkaş, 2007: 221). İran- Türkiye sadece Ortadoğu'da değil aynı zamanda Kafkasya ve Orta Asya'da önemli bir bölgesel güç ve ortak çıkarları olan aktörlerdendir (Olson, 2005: 66).

19. yüzyılda Batı'nın sömürgeleştirme politikalarına karşı Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Kaçar Hanedanlığı, "Modernleşme-Batılılaşma" çalışmaları ile hem iç hem dış politikada sorunları aşmaya çalışmışlardır. İran'da 1905-1906'da, Osmanlı'da ise 1908'de meşruti yönetimler ilan edilmiştir. I. Dünya Savaşı sonunda sınırların yeniden çizildiği bir sürece girildiğinde Anadolu'da Millî Mücadele başlamış, İran'da ise merkezi otorite-zayıflayarak Rusya ve İngiltere'nin mücadele alanına dönüşmüştür. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu parçalanma sürecindeyken İran, Rusya ve İngiltere'nin nüfuz alanına girmiştir (Metin, 202:1).

İngiltere, Almanya'nın giderek güçlenmesi karşısında, Asya genelinde Rusya ile anlaşmazlıkları çözmek istemiştir. İran'ın İsfahan dahil kuzeyi Rusya'ya, güneybatı bölgeleri Britanya'ya, kalan topraklar ise tarafsız bölge olarak İran üç kısma ayrılmıştır. 1907 yılında Anglo-Rus Antlaşması ile İngiltere ve Rusya'nın İran'ı kontrol etmeye yönelik politikaları İran'ın tarihte ilk kez ABD'den resmi yardım talebinde bulunmasına neden olmuştur (Özdemir, 2022: 18,19). 1907 Anlaşması 20. yüzyılın ortalarına kadar etkinliğini sürdürmüştür (Abrahamian, 2020: 66-67).

I. Dünya Savaşı sonrası İngiltere, İran üzerindeki nüfuzunu daha da artırmış, 9 Ağustos 1919'da İngiltere'nin İran'a idari ve askeri teşkilatlanmasında teknik ve mali alanlarda yardım yapacağını içeren İran-İngiltere Dostluk ve İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır. Ancak İran Meclisi'ndeki Milliyetçi Kanat'ın tepkisi sonucunda anlaşma yürürlüğe girmemiştir. 26 Şubat 1921'de İran-Rusya arasında Rusya'nın İran'ın toprak bütünlüğünü kabul edeceği ve İran'a üçüncü bir ülke saldırdığında askerî açıdan destek olacağı bir Saldırmazlık Anlaşması imzalanmıştır. İngiltere, İran üzerinde eski etkinliğini arttırabilmek için İran'daki milliyetçi yönetimi hedef almıştır (Kaştan, 2007: 1783- 1785).

İran'da 1920'li yıllarda Kaçar hanedanlığı yıkılarak İngiltere'nin desteği ile Rıza Han liderliğinde Pehlevi Hanedanlığı kurulmuştur (Sanyürek, 2018: 203). Kazvin'deki Kazak Garnizonu Komutanı General Rıza Han 21 Şubat 1921'de bir darbe ile tahtı ele geçirmiştir. İran'da 1921'de Rıza Han askeri bir darbe ile siyasal gücü eline alarak, 1925'da kendini Şah ilan etmiştir. 1941 İngiliz Sovyet işgaline kadar ülkeyi yönetmiştir (Abrahamian, 2020: 88). Milliyetçi bir subay olan Rıza Han 1921'de hükümet darbesiyle ülkenin İngiltere ve Rusya'nın mücadele alanına girmesini engellemeye çalışmıştır (Gürkaş, 2007: 222).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla, Anadolu'da milli mücadele süreci başlamış, tam bağımsızlık ve anti-emperyalist düşünceler temelinde Mustafa Kemal önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur (Metin, 2021: 1). Türkiye ve İran, ABD ve Batı'nın isteklerine ve tehditlerine farklı politikalarla karşı koyarak, bölgede önemli iki aktör olarak var olmaktadır (Olson, 2005: 4). Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra iki komşu ülke olan Türkiye ve İran sınır güvenliği sorunları yaşamıştır.

1.1.2.İki Ülke Arasındaki Sınır Sorunları

İki ülke arasında tarihsel arka planda bu iki tarafta yaşayan Kürt aşiretlerinin sınırın iki tarafını yaylak-kışlak olarak kullanmaları sınır problemlerini doğurmuştur. 1920'lerden sonra ise temel sorun Kürt isyanları olmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında İran'da merkezi otoritenin güç

kaybetmesi sınır bölgelerinde bulunan Ermeni, Nasturi ve Kürt aşiretlerinin Türkiye devletine yönelik faaliyetlerini kontrol edememesine neden olmuştur. 1930'da Ağrı İsyanının yaşanması ve isyancıların İran sınırından geçerek izlerini kaybettirmeleri, Türkiye'nin İran'a sert tepki vermesine neden olmuştur (Çetinsaya, 2006: 3)

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Türkiye-İran ilişkilerinde önemli bir mesele sınır güvenliği sorunu olmuştur. Sınır problemlerinin yaşanması iki ülkenin sınır üzerinde yeterli otoriteyi kuramaması, uluslararası aktörlerin söylemleri, ortaya çıkan yeni yapılanma sürecindeki etnik söylemler ve orada yaşayan etnik gruplar üzerinde ayrılıkçı hareketlerin artması ile sonuçlanmıştır (Duman, 2016: 5) Türkiye ve İran 20. yüzyılda ayrılıkçı etnik hareketler yaşamaları iki ülke ilişkilerinde güvensizlik bunalımı yaşamalarına neden olmuştur (Afacan, 2018: 3).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra tarihsel süreçte emperyalist-yayılmacı güçler İran'ın politikalarını değiştirmek ve ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemek istediklerinde İran'ın 1300 kilometre Irak ile olan 450 kilometre Türkiye sınırlarına yakın batı bölgesini hedef almışlardır (İzzeti, 2006: 69). SSCB, İran'ın kuzeybatısını kontrol ettiği takdirde Türkiye'nin de güneydoğusunu kontrol edeceğini düşünmüştür (İzzeti, 2006: 74). Türkiye, İran'ın SSCB etkisine girmesinden, İran'ın parçalanmasından ya da işgale uğramasından endişe duymuştur. Politikalarını bu bağlamda şekillendirmiştir. Türkiye'nin bu politikasında önemli belirleyicisi Kürt meselesi olmuştur. Türkiye, İran'ın parçalanarak bir Kürt devletinin kurulmasından aynı zamanda İran'ın Kürtlerin ayrılıkçı hareketlerini desteklemesinden her zaman kaygı duymuştur. 1937 Sadabat Paketi'nden, 1955 Bağdat Paketi'ne giden süreçte taraflar Kürt meselesinde ve SSCB tehdidine karşı iş birliği içinde olmuşlardır.

Şah'ın 1960-1970'lerde ABD ve İsrail etkisiyle Barzani hareketini desteklemesinden Türkiye endişe duymuştur. 1980'ler ve 1990'larda PKK'nın İran sınırını kullanması iki ülke arasında gerilime neden olmuştur (Çetinsaya, 2006: 3,4) Kürt sorunu, 1980'ler ve 1990'larda iki ülkenin ilişkilerini bozabilecek, iç ve dış politikasında önemli bir sorun olarak tarafların politikalarında belirleyici olmuştur (Olson, 2005: 13). Türkiye 1980'li yıllar ve sonrası Kürdistan İşçi Partisi (PKK) ile karşı karşıya kalmıştır. İran'ın Bağdat rejimine karşı Kürt grupları desteklemesinden rahatsızlık duyan Türkiye, Kuzey Irak'ta PKK kamplarına yaptığı askeri operasyonlar nedeniyle iki ülke sık sık karşı karşıya gelmiştir (Gürkaş, 2007: 229).

1.1.3.İki Ülke Arasındaki Etnik Meseleler

Tarihsel süreç içerisinde Türkiye'nin doğu komşusu olan İran ile güçlü bir rekabet ilişkisi yaşaması, Türklerin diğer devletlerle kurdukları ilişkiler ile doğrudan bağlantılıdır. Türkiye-İran ilişkilerinde İran için önemli bir mesele, Osmanlı'dan miras kalan Azerbaycan Türklerinin durumudur. Güney Azerbaycan, İran'ın tarihi nedenlerle kendi toprağı saydığı bir bölgedir. İran, Türkiye'nin desteklediğı bir Türk ayaklanması ile Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından ve Azerbaycan Türk milliyetçilerinin Güney Azerbaycan'a yönelik, faaliyetlerinden de endişe duymuştur. Türkiye için önemli olan ise Rıza Han'ın iktidara gelmesiyle Azerbaycan Türklerine ve diğer Türk topluluklarına Farslaştırma politikası uygulamasıdır (Metin, 2021:1-3). Rıza Pehlevi'nin merkezi bir devlet kurma politikasında etnik ve kültürel çoğunluk bir tehlikeli olarak algılanmıştır. Bu dönemde Arap ve Türk karşıtı bir anlayış üzerinden Rıza Şah, Fars kimliğini İranlı kimliğinin temeli alıp ideolojisini bunun üzerine kurmuştur (Atuk, 2017: 228). O dönem devletlerin hâkim ulus devlet ideolojisini Rıza Şah da benimseyerek iç politikasında bu ideolojiden beslenmiştir.

İran'da Türkler ülkede her zaman etkin olmuşlardır. Devlet kademelerinde zaman zaman görevlendirilmişlerdir. İran toplumu Acemler, Türkmenler, Azeri Türkleri gibi çok çeşitli bir yapıya sahiptir. İran, Azerbaycanlıları İranlaştırma-Farslılaştırma politikası izlemeye başlamıştır. 1932 yılına gelindiğinde Azerbaycan doğu ve batı olarak ayrılmıştır. Pehlevi İran'da Türk nüfusunu asimile etme ve aynı zamanda Türkiye'nin ve Türk nüfusunun etkisini kırmak için Kürt gruplarını kendi çıkarları doğrultusunda desteklemiştir (Kaştan, 2007: 1788). Türkiye'nin ve İran'ın kimlik üzerinden farklı söylemleri iki komşu ülkenin siyasi, ekonomik ve uluslararası ilişkilerine de yansımıştır. (Ercan, 2015: 431). Orta Asya, Ortadoğu ve Kafkasya politikalarında belirleyici etkenlerden biri olmuştur. Rıza Şah iktidara geldikten sonra İran'ın bağımsızlığını amaçlamıştır. Bu dönemde önemli bir komşusu olan Türkiye ile iyi ilişkiler kurma politikası izlemiştir. Atatürk'ün yeni modernleşme politikalarını yakından takip eden Rıza Şah bu dönemde denge politikası izleyerek Türkiye ile yakın ilişkiler içerisinde olmak istemiştir.

1.2.Şah ve Atatürk Döneminde İlişkiler

Mustafa Kemal liderliğinde, 1923'te ulus devlet temelinde “Türkiye Cumhuriyeti”, 1925'te İran'da ise Fars kimliğini temel alan monarşi sistemine dayalı Pehlevi Hanedanlığı kurulmuştur (Gürkaş, 2007: 220). 1920'lerin başlarında Türkiye, “Cumhuriyeti” ilan ederken, İran'da da 1925'te Kaçar Hanedanı yerine Pehlevi Hanedanlığı gelmiştir. İran Meclisi 1925 yılında Ahmet

Rıza Han'a "İran Şahin Şahı" unvanını vermiştir (Kaştan, 2007:1784- 1785). İki ülkede yaşanan rejim değişikliği ilişkilerin olumlu anlamda gelişmesine neden olmuştur (Aslan ve Yel, 2018: 6).

İngiltere ve Rusya tarafından tarihsel süreçte işgal altında kalan İran, Rıza Pehlevi'nin yönetimi ele almasından sonra bu iki ülkenin kışkıracısından kurtulmayı amaçlamıştır. Rıza Pehlevi'nin amacı İngiltere ve Rusya'ya karşı denge siyaseti izlemek ve yeni iş birlikleri geliştirmek olmuştur (Atuk, 2017: 223). Rıza Şah kendisine hangi taraftan gelirse gelsin her türlü muhalefetin susturarak tabiri caizse başını ezerek ilerlemiştir. *"Rıza Şah'ın ideolojik dağarcığında öne çıkan üç şey düzen, disiplin ve devletin kudreti"* olmuştur. Kendini monarşi ile özdeşleştiren, Rıza Şah kendisine yapılan muhalefeti devlete, Ulus'a, dine karşı çıkmak olarak değerlendirmiştir (Abrahamian, 2020: 89).

Türkiye'nin bu dönemdeki dış politikası dünya barışını korumak, devletler ile iyi ilişkiler geliştirmek olmuştur. Bu politika doğrultusunda 1925'de Rusya ile Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması imzalamıştır (Armaoglu, 2021: 35). Bu durum İran'ın Türkiye ile iş birliğine gitme ihtiyacına ivme kazandırmış İran, Türkiye'ye anlaşma talebinde bulunmuştur. 2 Nisan 1926'da Türkiye İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması imzalanmıştır (Aslan ve Yel,2018: 6). Bu anlaşma iki ülkenin toprak bütünlüğünü tanıma ve emperyalist devletlere karşı dayanışma için imzalanmıştır. Anlaşma teklifinin İran'dan gelmesine etki eden gelişme, Rusya ve Türkiye'nin Dostluk İş birliği Anlaşması imzalaması olmuştur. İran bu antlaşmanın kendisine karşı bir ittifaka dönüşeceği endişesini yaşamış ve bu tehdit algısını azaltmak için Türkiye ile güvenlik anlaşması imzalamıştır. İran açısından başka bir mesele Türkiye'nin çeşitli nedenlerle sınır ticaretini kapatması olmuştur. Türkiye tarafından en önemli sorun Türk-İran sınır güvenliğinin sağlanamaması, Kürt aşiretlerinin sınır bölgelerindeki hareketliliği ve faaliyetleridir (Metin, 2021: 2).

İki ülke arasında bu dönemde yaşanan sınır sorunlarından dolayı Türkiye ve İran, 22 Nisan 1926'da Tahran'da Türk-İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması imzalamıştır. İki ülkeye de güvenliklerine tehdit oluşturabilecek bölge aşiretlerinin faaliyetleri ve ayrılıkçı eylemleri önleme sorumluluğu getirilmiştir. Bu anlaşma ikili ilişkilerin çeşitli alanlarda geliştirilmesini kapsarken iki ülke dostluk ve güvenliğe zarar vermeyecek şekilde dış politikasında bağımsız hareket edecektir (Metin, 2021: 3). Bu antlaşmaya rağmen taraflar arasında sınır sorunları devam etmiştir. İran, sınır sorunlarının önüne geçememesi karşısında Türkiye ile ilişkilerinin daha yakın olması gerektiğinin farkına varmış, güvenlik ve sınırların belirlenmesi için

Türkiye'nin endişelerini giderici bazı adımlar atmaya istekli olduğunu dile getirmeye başlamıştır (Metin, 2021: 3).

Mustafa Kemal, 1 Kasım 1926 tarihinde TBMM’de yaptığı konuşmada: *“İran ile ilgili dostluk ve yakın iş birliğinin devam ettiğini ve bunun daha da sağlamlaştırıldığını dile getirmiştir”* (Duman, 2016: 6,7). 1927 sonrası Kürt isyanları daha da artmıştır. (Duman, 2016: 6,7). Bu dönemde Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Bey’in girişimleri Atatürk’ün dış politikası Türkiye ve İran arasındaki sorunları çözmede kalıcı dostluk için bir basamak oluşturmıştır. İran’ın SSCB ve İngiltere’ye karşı Türkiye ile iş birliğinin önemini kavraması sınır sorunlarını çözmeye daha iyi ilişkiler kurmaya olanak sağlamıştır. (Metin, 2021: 4) Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, *“29 Kasım 1928 tarihinde TBMM’de yaptığı konuşmada; İran ile yapılan yeni anlaşma ile kardeş duygulara sahip iki ülkenin siyasi ilişkilerinin iktisadi sahada da devam etmesinin amaçlandığını belirtmiştir”* (Duman, 2016: 6). Ancak sınırdaki isyan hareketleri devam ettiği için 1929’da sınır güvenliğine dair bir sözleşme imzalanmıştır (Metin, 2021: 4). 1929’ da sınır güvenliği ile ilgili sorunları kalıcı bir şekilde çözmek isteyen iki ülkenin sınır görüşmeleri çözümsüz kalmıştır.

1930’da çıkan Ağrı İsyanı, Türk-İran ilişkilerinde yeni bir gerilime yol açmıştır. Bu gelişmeler neticesinde 3 Ocak 1932’de Tahran’da Türkiye-İran Sınır Anlaşması, 14 Mart 1932’de Sınır Güvenliği Anlaşması ve 5 Kasım 1932’de Dostluk Tarafsızlık Ekonomik İş Birliği Anlaşmaları imzalanmıştır (Aslan ve Yel, 2018: 5,6). Türkiye için yaşanan Kürt isyanlarının sınır sorunlarının ötesinde, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin bekasına tehdit olması bağlamında önemli bir mesele olmuştur. 1930’lu yıllarda Avrupa’da meydana gelen yeni ittifak arayışları, kutuplaşma, savaş hazırlıkları karşısında Türkiye, İran, Afganistan ve yeni bağımsızlığını kazanan Irak aralarındaki sorunları çözmek istemişlerdir. Bu dönemde Türkiye-İran ilişkilerinin dostluk çerçevesinde ilerlemiştir. Türkiye, İran ve Afganistan arasındaki sınır meselesini iki ülkenin kabul edeceği şekilde çözüme kavuşmasında arabuluculuk yapmıştır (Metin, 2021: 4,5). Bu dönemde Türkiye-İran ilişkilerinin siyasal alanda olumlu seyretmesi İran’ın sınır sorunlarını çözmede yapıcı politika izlemesi iki ülke ilişkilerine ivme kazandırmıştır. Aynı zamanda Atatürk’ün yaptığı inkıaplardan etkilenen ve ülkesinde de modernleşme politikaları izleyen Şah 1934 yılında Atatürk’ün daveti üzerine Türkiye ziyaretini gerçekleştirmiştir.

1.2.1.1934 Şah'ın Türkiye Ziyareti

Rıza Pehlevi'nin 1934 yılında gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti, iki ülkenin iki dünya savaşı arasındaki siyasal gelişmeler karşısında iş birliği arayışlarının sonucu olarak önemli bir diplomatik gelişmedir (Gürkaş, 2007: 223). Şah Rıza Pehlevi, 1934'te Atatürk'ün daveti üzerine Türkiye'ye gelmiştir. İran Şahı Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı inkılaplardan etkilenmiştir (Atuk, 2017: 219). 1917'de Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi'nden sonra İran'ın borçlarının silinmesi ve imtiyazlarının geri verilmesiyle Rusya, İran içinde destek bulmaya başlamıştır. Buna rağmen İran dış ticarete Rusya'nın etkisini sınırlandırmak istediği için bu durumu Türkiye ile dengelemek istemiştir (Atuk, 2017: 224,227).

Şah'ın Türkiye ziyaretinde önemli bir konu Tebriz-Trabzon transit ticaret yolu olmuştur. Demiryollarının birleştirilerek kara taşımacılığının geliştirilmesi, ihraç mallarının Türkiye üzerinden taşınarak Kuzey İran ticaretinin Sovyet Rusya etkisinden kurtulması amaçlanmıştır. Aynı zamanda Şah'ın Türkiye ziyaretinin temel amaçlarından biri de bu olmuştur. Ziyaret sırasında Şah'ın *“yol nereden giderse gitsin ucu Trabzon'a varsın”* ifadesi o dönemde transit ticaret yolunun önemini vurgulamak bakımından dikkat çekicidir (Aslan ve Yel, 2018: 5, 6, 9).

Rıza Şah ve Atatürk, I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda monarşi rejimlerinin yerine devlet kontrolünde yeni reform programları ile sosyal hayat ve devlet politikalarında laikliği benimsemişlerdir. İki lider de yeni kurulan yönetimlerini ve uyguladıkları reformları milli kimlik üzerinden inşa etmeye çalışmışlardır. Yeni kurulan Türk devleti kurumları reformlarını, Mustafa Kemal'in liderliğinde Batı modernleşmesine göre yeniden şekillendirmiştir. Rıza Şah İran'ı Batılılaşma politikaları ile güçlendirmeye çalışmıştır. Rıza Şah reformlarını, mevcut siyasal düzeni yeniden yapılandırmaktan daha ziyade meclisi kendi kontrolü altında tutmak ve çıkaracağı yasalarda bir mühür olarak kullanma amacına hizmet etmesine yönelik yapmıştır. Rıza Şah yaptığı reformlar ve politikaları ile kendi iktidarını pekiştirmeyi hedeflemiştir (Cleveland, 2015: 197- 215). İki ülkede yapılan reform programları yukarıdan aşağı, tepeden inme bir politika ile yapıldığı için, zaman zaman halkın farklı kesimlerinde tepkilere neden olmuştur. Bu gelişmeler iki ülke ilişkilerinde ve kendi dinamiklerinde toplumsal ve siyasal olayların yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Atatürk'e hayranlık duyan Şah, yaptığı reformlara karşı çıkmamaları için din adamlarına ağır bir baskı politikası uygulamaya başlamıştır. Din adamlarının yargı üzerindeki kontrollerine son veren Şah, yeni açtığı eğitim kurumlarında ve yüksekokullarda da din adamlarının etkilerine son vermiştir. Medreselerdeki eğitimde kontrol uygulamaya başlamıştır. (Saray, 1999: 115-

117) Bu durum din adamlarını sosyal ve ekonomik olarak etkilemiştir. Şah din adamlarını toplumsal ve ekonomik alanın dışında tutarak, etkilerini azaltma politikası izlenmiştir.

Din adamlarının 1935'te Rıza Şah'ın politikalarını eleştirmek için Meşhed'de İmam Rıza Camide toplanmaları üzerine, Şah askeri birliklerini göndermiştir. Çıkan arbedede birçok din adamı ölmüş ve yaralanmıştır. Şah ve din adamları arasında ilk kanlı olay yaşanmıştır. Bundan sonraki süreçte din liderlerini hedef alan Şah, bir kısmının özgürlüğüne son verirken bir kısmı da sürgüne göndermiştir. Bu yaşanan olaylar o zamanlar genç bir imam olan Humeyni'yi derinden etkilemiştir (Saray, 2019: 115-117) Şah sokaklarda çarşaf yırtma, tutuklama, öldürme gibi çok sert politikalar uygulayarak reformları hayata geçirmeye çalıştığı için devlet ve toplum arasında bir kopuş yaşanmıştır. 1941'de Şah'ın ülkeden gönderilmesi ülkede büyük bir çoğunluk tarafından olumlu karşılanmıştır (Atuk, 2017: 230).

Rıza Şah TBMM'yi ziyaret ettiği sırada, kürsüye gelen İsmet İnönü: *“Arkadaşlar komşu ve kardeş iki millet kudretli ve büyük reisler zamanında İran-Türk münasebatı yerleşmiş buhranları izale ederek yeni bir devreye girmiştir. Menfaatleri ve hisleri yekdiğerine bu kadar yakın olan iki millet asırlardan beri türlü türlü anlaşamamazlıklardan ve türlü fesat ve nifaktan yekdiğerinden uzak kalmıştı”* demiş, konuşmasında iki ülke ilişkilerinin dostluğuna ve iş birliğine vurgu yapmıştır. Rıza Pehlevi gezi dönüşü İran konsolosluğunda yaptığı konuşmada iki ülke ilişkilerinin önemini şu sözleri ile ifade etmiştir: *“Öncelikle Türkiye’de yaşayan İranlılara Türkiye’yi vatan, Türkleri de kardeş bilmeleri gerektiğini söylemiş, ardından da mazideki çatışmaları “cehalet ve evham-ı mezhebiye” olarak nitelendirmiştir* (Atuk, 2017: 236).

I. Dünya Savaşı'nın ardından, II. Dünya Savaşı'na giden süreçte Rıza Pehlevi'nin ziyaretini iki ülke arasındaki ilişkiler ile sınırlandırmak doğru değildir. Rıza Pehlevi, Türkiye ziyareti sırasında İngiltere Büyükelçisi Percy Lorain ile de yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. İngiltere Şah'ın Türkiye ziyaretini yakından takip etmiştir. Türkiye, İran ve İngiltere'yi SSCB karşısında kendi tarafında tutmak istemiştir (Atuk, 2017: 220-225). İran, Rusya ve İngiltere'ye karşı denge siyasetini amaçlamış bunun karşısında Türkiye ile siyasal ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Türkiye'nin bu dönemde ekonomik kalkınma ve sınır güvenliği politikaları, diğer devletlerle ilişkilerinde belirleyici olmuştur. Türkiye ve İran hegemonik güçlerin bölgede siyasal, ekonomik etkisini dengeleyerek bağımsızlıklarını koruma politikası izlemişlerdir. Türkiye ve İran'ın o dönemde izledikleri politikalar neticesinde Sadabat Paktı'nı imzalamışlardır.

1.2.2. 1937 Sadabat Paktı

Milletler Cemiyeti güvenlik uygulamalarının Almanya, Japonya ve İtalya gibi devletlerin uluslararası kurallarına aykırı davranışları karşısında önemini kaybettiğini görmüştür. Türkiye bu durumda bölgesel paktlar yolu ile güvenliğini sağlamaya ve korumaya çalışmıştır (Arı, 2010: 97). İtalyanların, Habeşistan işgali ve Yemen ile anlaşarak Kızıldeniz'i kontrol etmesi sonucu, bu durum bölge ülkeleri arasında endişe yaratmıştır ve Türkiye'de dahil olmak üzere 8 Temmuz 1937'de Sadabat Paktı kurulmuştur (Daban, Daban, 2018: 88).

İran, Afganistan, Irak devletleri ile kurulacak Sadabat Paktı, bölgesel iş birliği olarak Sadabat Sarayı'nda imzalanmıştır (Arı, 2010: 97). Sadabat Paktı bölgede barışı korumada ülkelerin birbirlerini kışkırtmaları ve saldırıdan kaçınmaları temeline dayanan bölgede barış için siyasal iş birliği anlaşmasıdır (Çetinsaya, 2006: 9). Türkiye ve İran 1934'te Afganistan ve Irak'ın da dahil olduğu Sadabat Paktı ile bölgesel güvenlik için iş birliği yapmışlardır (Arı, 2010: 97).

1930'lu yıllarda Şah'ın ziyareti iki ülke ilişkilerinin gelişmesine zemin oluşturmuş, Sadabat Paktı'na giden yolda önemli bir adım olmuştur. Sadabat Paktı ön görüşmeleri 1933'te başlamış ancak bazı sorunlardan dolayı resmi olarak imzalanması 1937 Temmuz'unda olmuştur. Sadabat Paktı İran, Afganistan, Irak, Türkiye arasında bu ülkelerin birbirlerine karşı saldırmamasını, barış ve istikrar için bölgesel aktörlerin siyasal iş birliği içinde olmasını içermektedir. Ancak II. Dünya Savaşı'na giden süreçte uluslararası gelişmeler Sadabat Paktı'nın anlamını yitirmesine neden olmuştur (Çetinsaya, 2006: 9). Almanya ve İtalya'nın silahlanmasına karşı bölge ülkeleri paktlar yolu ile güvenliklerini sağlamaya çalışmışlardır. Türkiye ve İran bu paktlara katılarak bölgede iş birliği ve barışa katkı sunma politikası izlemişlerdir. Sonuç olarak I. Dünya Savaşı'ndan sonra iki ülke ilişkileri uluslararası aktörlerin güç dengeleri, stratejik ve bölgesel çıkarları bağlamında şekillenmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra her iki ülkede ulusal kimliklerini yeniden tanımlama politikası izlemişlerdir. Tam bağımsızlık politikası izleyen Türkiye ve İran arasında zaman zaman sınır sorunlarından dolayı gerginlik yaşansa da bu sorunu çözmek için antlaşmalar yapmışlardır. Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti ilişkilerin olumlu seyrinde etkili olmuştur. İki ülkede bu dönemde dünya siyasetinin değişen konjonktürü karşısında bağımsızlıklarını korumak ve ilkelerini geliştirmek amacıyla denge politikası izlemiştir.

2. İKİNCİ BÖLÜM

2.1.DEVRİM ÖNCESİ TÜRK- İRAN İLİŞKİLERİNDEKİ TARİHGELİŞMELER

2.1.1. II. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye- İran İlişkileri

I. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada değişen dengeler, Almanya ve İtalya'nın silahlanması Balkan ve Ortadoğu'daki ülkelerde bir tedirginlik yaratmıştır. Bu dönemde Türkiye ve Orta Doğu'daki devletler iş birliğine gitme politikası izlemişlerdir (Kaştan, 2007: 1789). Cleveland'a göre, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti Ortadoğu'daki hakimiyetini nasıl kaybetmişse, II. Dünya savaşı sonrası da Fransa ve İngiltere'nin bölgedeki hakimiyetini kaybetmesi hızlanmış ve bölgedeki devletler bağımsızlıklarını kazanmıştır (Cleveland, 2015: 195).

1939-1945 yılları arasında yaşanan savaşta, İngiltere, Almanya ve SSCB'nin baskısı ile muhatap olan Türkiye'nin siyasi liderleri, özellikle İsmet İnönü ve Numan Menemencioğlu politikaları sonucunda Türkiye savaşa fiilen katılmamıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin aldığı kararlarda, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin kuruluşu gibi olayların tarihsel birikimleri ve deneyimleri etkili olmuştur. Savaş yıllarında Türkiye'de politika yapıcıları ülkeye her bakımdan hâkimdir ve merkeziyetçi bir yapıya sahiptirler (Deringil, 1994: 264).

O dönem Dışişleri Bakanı; Numan Menemencioğlu: *“birincil amacımız Türkiye'yi savaşa sokmamaktır”* ifadesinde bulunmuştur. Menemencioğlu'na göre İngiltere ile müttefik olmakta ve Almanya ile Saldırmazlık Anlaşması imzalanmasında çelişkili bir durum söz konusu değildir. Türkiye'nin amaçladığı politika bu süreçte etkin tarafsızlık politikasıdır. (Deringil, 1994: 51,57,69). Rıza Şah bu dönemde İngiltere ve SSCB ile ilişkileri dengelemek için Almanya ile yakınlaşmıştır. Ancak bu durum Rıza Şah'ın sonunu getirmiştir (Sanyürek, 2018: 203).1945'te Türkiye, ateşkese 3 ay kala Almanya'ya savaş ilan ederek Birleşmiş Milletler'in (BM) kurucu üyeliğine hak kazanmıştır. Türkiye savaşa fiilen katılmamıştır. Ancak hukuken girmiştir. İran'ın savaşta tarafsızlık politikasına saygı gösterilmemiş, 1941'den 1946'ya kadar İngiltere ve SSCB askeri tarafından işgal edilmiştir (Cleveland, 2015: 224-225).

Bu dönemde İngiltere, SSCB ve Almanya Türkiye'nin stratejik konumunun farkında olmuşlar ve politikalarını buna göre şekillendirmişlerdir. İngiliz Dışişleri Bakanı Gene Halifax: 10 Nisan 1939'da İngiliz kabinesinin Dışişleri komisyonuna şunları söylemiştir: *“Türkiye bizim için kesin olarak Güneydoğu Avrupa'nın en önemli ülkesidir. Onunla ilişkilerimize zarar verecek*

herhangi bir hareketten mutlak surette kaçınmalıyız.” Berlin’in Ankara elçisi Von Pape: 2 Mayıs’taki İngiliz Türk deklarasyonundan sonra Berlin’e yolladığı raporda şöyle demiştir: “Türkiye’de bizim şu andaki etkimiz İngiltere ve Fransa etkisinden aşağı kalırsa Türkiye’nin doğusundaki ülkelerde Irak, İran ve Arap dünyası ile olan ilişkilerimiz ölümcül bir darbe yemiş olur” şeklinde Türkiye’nin önemini ifade etmişlerdir (Deringil, 1994: 74).

1941 yılında Türkiye için endişe verici olay, ağustos ayında İngiliz ve SSCB’nin İran’ı işgal etmesi olmuştur. İran, I. Dünya savaşında olduğu gibi kuzeyi Rusların, petrol çıkan güney bölgeleri de dahil İngiltere’nin kontrolü altına girmiştir (Abrahamian, 2020: 130). İngiltere ve Amerika, İran’ın SSCB’yi desteklemek, irtibat kurmak için işgal edildiğini ve İran’da Alman taraftarı bir rejimin iktidarı değiştirmesi amacıyla yapılacak bir darbenin tehlikesini öne sürerek işgali meşrulaştırmaya çalışmışlardır (Gürkaş, 2007: 224).

İngilizler, İran’da gerçekleşebilecek darbe ile rejim değişikliğinin Türkiye’nin tarafsızlığını etkileyeceği endişesi taşımışlardır. İran işgali aynı zamanda Türkiye’de de etkiyi arttırmak için yapılan bir politika olmuştur. İngiltere ve SSCB’nin İran’ın topraklarını hiçbir hukuki dayanağı olmadan işgal ettiği, Türk basınında geniş yer almıştır (Deringil, 1994: 152,154). Türkiye için İran’ın bağımsızlığı, en az kendi bağımsızlığı kadar önemli olmuştur. 26 Ağustos New York Times’da, İran işgalinin haklılığı savunulmuştur. Aynı gazeteye göre; *“İranlılar, İngilizlerin Almanlardan önce kendilerini işgal ettiği için kendilerini şanslı kabul etmeleri gerektiğini”* yazmıştır. Amerika’da aynı basın grupları Türkiye’nin Almanya ile imzaladığı Dostluk ve Saldırmazlık Paktı’nı eleştirmişlerdir (Deringil, 1994: 156-157).

1943 yılına gelindiğinde ABD, İngiltere, SSCB ve İran’ın katılımı ile Tahran Konferansı’nda İran’a ekonomik ve askeri yardımların yapılmasının yanında SSCB’nin ve İngiltere’nin İran’dan çekilmesi kararı alınmıştır (Sanyürek, 2018: 203). II. Dünya Savaşı sonunda Merkezi Arap Devletleri bağımsızlık kazanması Avrupa ve Batılı askerlerin bölgeden çekilmesi devletlere bağlılığın sonu demek değildi. Cleveland; II. Dünya Savaşı’nda İsmet İnönü’nün politikasını Türk diplomasisinin bir zaferi olarak yorumlamıştır (Cleveland, 2015: 224-225).

Savaş öncesi dönemde Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler genel anlamda işbirlikçi olmuştur. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler güçlenmiş sınır güvenliği gibi sorunlar da iş birliği sağlanmıştır. II. Dünya Savaşı’nda Türkiye ve İran tarafsız bir politika izlemek istemiştir. Ancak Türkiye ve İran stratejik konumundan dolayı uluslararası aktörlerin ilgi odağı olmuştur. II. Dünya Savaşı’nda İran SSCB ve İngiltere tarafından işgal edilerek stratejik bir üst haline gelmiştir. İran’ın SSCB ve İngiltere tarafından işgal edilmesi Türkiye’nin aynı zamanda İran

sınırına önem vermesine neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı boyunca iki ülkede kendi güvenlik endişeleri ile meşgul olmuşlardır. Bu dönemde iki ülkede ulusal çıkarlarını koruma politikası izlemiştir.

2.2. II. Dünya Savaşı Sonrası Dönemde Türkiye- İran-ABD İlişkileri

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD ve SSCB arasındaki güç rekabeti Soğuk Savaş Dönemini başlatmıştır. Bu güç rekabeti, Ortadoğu'da müttefik ilişkileri şekillendirmiştir. Bu müttefik ilişkiler bölgeyi kimi zaman soğuk, kimi zaman sıcak savaşa sürüklemiştir. ABD ve SSCB'nin Soğuk Savaş Dönemindeki ilişkileri Ortadoğu politikalarında belirleyici dinamiklerden olmuştur. 1945'te hem Türkiye hem İran SSCB tehditleri ile karşı karşıya kalmışlardır (Cleveland, 2015: 303- 308). II. Dünya Savaşı ABD'nin İran'daki varlığı açısından dönüm noktasıdır (Gürkaş, 2007: 224).

II. Dünya Savaşı sonrası, Türkiye-İran-ABD ilişkilerinin şekillenmesinde SSCB önemli bir etken olmuştur. SSCB'nin savaş sırasında Türkiye'den boğazlardan üs talebi ve Doğu Anadolu'dan toprak talebini daha yüksek sesle ifade etmesi Türkiye'yi rahatsız etmiş ve bundan sonra politikalarının şekillenmesinde belirleyici olmuştur (Arı, 2010: 25). ABD, SSCB'nin bu tutumuna karşı Türkiye'nin stratejik önemini anlamış ve Türkiye'nin Sovyet komünizmine karşı, Batı bloğunda yer almasının uygun olacağına yönelik politikalar geliştirmiştir. Türkiye SSCB'ye karşı tek başına mücadele edemeyeceğini bildiği için ABD'nin askeri ve mali yardımlarını kabul etmiştir. İran'da ise 1941'de imzalanan anlaşma hiçe sayılarak SSCB bölgede kalmıştır (Cleveland, 2015: 303- 308). Bu dönemde ABD'nin yalnızlık politikası ve Batı liderliğine soyunma politikası arasında bir tercih yapması gerekmiştir (Arı, 2010: 23). ABD'nin 1947 Truman Doktrini ve Marshall Planı politikaları, Batı liderliğini üstlendiğinin en açık göstergeleri olmuştur.

1945 yılında Azerbaycan ve Kürdistan'ın özerklik isteyen hareketleri, Soğuk Savaş döneminde İran'ın mücadele alanlarından biri olacağının göstergesi olmuştur (Gürkaş, 2007: 225). Bu dönemde SSCB'nin desteği ile “Azerbaycan Geçici Hükümeti” 1945'te özerkliğini ilan etmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Azerbaycan'ın güneybatısında “Özerk Kürt Mahabad Cumhuriyeti'nin” ilan edilmesi üzerine İran, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne (BMGK) başvurmuş ve SSCB, 1946 baharında İran'dan askerlerini çekmeyi kabul etmiştir (Cleveland, 2015: 303- 308). Türkiye ve İran'ın heterojen etnik yapısı iki ülkenin iç ve dış politikasının şekillenmesinde dönem dönem beka sorunu oluşturmuştur.

Soğuk Savaş yıllarında ABD, SSCB'nin tehdidine karşı bölgede, bölgesel ittifaklar oluşturma politikasını desteklemiştir. Soğuk Savaş Döneminde ABD'nin politika yapıcılarının dış politikasındaki önceliği SSCB'nin çevrelenmesi olmuştur. ABD'nin bu dönemde SSCB'ye karşı geliştirilen politikalarında İran ve Türkiye bölgede önemli bir müttefik olarak yer almıştır. SSCB'nin İran petrollerinin, hava yollarının ve deniz yollarının üzerindeki nüfus sahibi olması, SSCB'yi güçlendirirken, aynı zamanda İran petrolünün Batı'ya ulaşmasında bir tehdit oluşturacağı için ABD politikalarını bu ekseninde şekillendirmiştir (Özdemir, 2022: 56-59).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran ile ABD ilişkileri Muhammed Rıza Şah'ın dönemi boyunca ve özellikle 1953'te yaşanan Başbakan Musaddık'a yapılan darbesi neticesinde, İran ABD'nin “Karakolu” iken, Türkiye ise bu dönemde NATO'ya dahil olarak yüzünü Batıya dönmüştür (Afacan, 2018: 4). Türkiye ve İran, ABD'den ekonomik ve askeri destek almıştır. Bu dönemde ABD bölgede kendi gücünü konsolide etme politikaları izlemiştir (Özdemir, 2022: 37). Bu siyasi süreç tarafların ilişkilerindeki gelişmelerin uluslararası aktörler ve dünya siyasetindeki gelişmeler ekseninde şekillendiğini göstermektedir.

ABD bölgede Türkiye ve İran'ı SSCB'ye karşı desteklerken bu iki ülkenin dış politikasını da kendi çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde kontrol etmek istemiştir. Soğuk Savaş yıllarında ABD müttefiki Türkiye ve İran 1955'te Bağdat Paktında yer almışlardır. 1955'te ise Bağdat Paketi Türkiye ve Irak tarafından imzalanmış, daha sonra İngiltere, Pakistan ve İran'da katılmıştır. 1959'da Irak'ın Paktan ayrılması ile Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTO) olarak değiştirilmiştir 1964'de kurulan Kalkınma İçin Bölgesel İş birliği Örgütü (RCD) ile ilişkilere ivme kazandırma politikası izlemişlerdir. İran Devrimi ile CENTO sona ermiş, 1985'te Ekonomik İş birliği Örgütü (EİT) ile Türkiye ve İran'ın Ekonomik iş birliği devam etmiştir (Arı, 2010: 97).

1962 Küba Krizi ve 1963 Kıbrıs olayları ile başlayan Rumların Türklere karşı giriştiği soykırım politikasına karşı bir çözüm bulunamamıştır. Batı olaylara Yunanistan'ın gözüyle bakarak müdahale etmek istememiştir. ABD Başkanı Johnson tarafından Türkiye'ye gönderilen Johnson mektubu ile ilişkiler gerilmiştir. Türkiye, Batı'dan beklediği desteği görememiş ve dış politikasını sorgulamıştır. (Arı, 2010: 31). 1973 yılında Türkiye ekonomik krizler yaşarken, İran'ın 1973 Petrol Krizi sonrası zenginliğinin artması sonucu Türkiye İran'ın bölgesel güç olma girişimleri ile karşı karşıya kalmıştır (Gürkaş, 2007: 227).

1974 Kıbrıs Barış Harekâtından dolayı ABD Türkiye'ye ambargo uygulamıştır (Altan, 2020: 276, 277). Bu dönemde Türkiye ekonomik sorunlar yaşarken İran'ın silahlanma politikası iki ülke arasındaki soğukluk yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye her ne kadar ekonomik sorunlar yaşasa da İran'da ticaretinin canlı kalması için Türkiye'ye jeopolitik olarak bağlıdır. Türkiye, 1973-1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası siyasi olarak yalnızlaştırılmıştır. İran bu dönemde 1973 Petrol Krizi sonrası itibarı ve zenginliğini arttırmıştır. Türkiye bu dönemde ABD'nin silah ambargosu ile askerî açıdan zayıflarken İran askeri bakımından güçlendiği bir sürece girmiştir (Çetinsaya, 2006: 11).

Türkiye-ABD ilişkilerinin bozulduğu bu süreçte İran, Suudi Arabistan ve ABD ilişkileri gelişmiştir (Çetinsaya, 2006: 11). Türkiye, Kıbrıs Barış Harekâtından dolayı kendini uygulanan ambargolar ve ekonomik sıkıntılar karşısında yönüne Ortadoğu'ya çevirmiştir. 6 Nisan 1973 Fahri Korutürk Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra ajandasına ilk olarak 2 yıl önce İran'dan gelen daveti almıştır. Korutürk ilk yurt dışı ziyaretini İran'a yapmıştır (Altan, 2020: 276, 277). Türkiye milli ve bağımsız politika izlemede Batılı ülkelerin çeşitli engelleri ile karşılaşsa da 1974 Kıbrıs Barış Harekâtında olduğu gibi bağımsızlığı ve ulusal çıkarları söz konusu olduğunda bağımsız bir dış politika izleyeceğini göstermiştir (Tamer, 2018: 14). Bu gelişmeler bağlamında Türkiye, Ortadoğu ve Körfez ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğinin önemini anlamış ve bölgede aktif rol oynamak için bölge ülkeleri ile yakın ilişkilerde bulunmayı hedeflemiştir (Gürkaş, 2007: 226-227).

Türkiye ve ABD arasındaki sorunlar Yumuşama Döneminde başlamıştır. 1970 yılların başından itibaren Doğu- Batı yakınlaşması ABD- Sovyet, ABD- Çin yakınlaşması yaşanmıştır. 1975'te ABD'nin Türkiye'ye yaptığı ambargo uygulaması 1978'de kaldırılmıştır (Arı, 2010: 36). CHP lideri Ecevit, Ocak 1978'de ABD ile yaşanan gelişmeleri değerlendirip 1978'de SSCB ile iyi komşuluk ilişkileri ve dostça iş birliği ilkelerine dayanan bir anlaşma imzalamıştır (Hüseyin, 1989: 265). II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye ve İran stratejik konumları nedeniyle ABD'nin dikkatini çekmiştir. İran- ABD -Türkiye ilişkileri bu süreçte güvenlik endişeleri, stratejik çıkarlar, uluslararası aktörlerin politikalarına göre şekillenmiştir.

Bu dönemde yaşanan bir diğer gelişme İran'ın ABD'nin karakolu haline gelme sürecinin dönüm noktasını oluşturan, İran tarihinin önemli gelişmelerinden biri olan Musaddık'a düzenlenen Ajax Operasyonu, 1979'da yaşanacak devriminde temel dinamiklerinden birini oluşturmuştur. Musaddık'a düzenlenen darbe sonrası İran'ın iç ve dış siyasetinde ABD'nin

etkisini artmıştır. Devrime giden süreçte önemli bir konu olduğu için bu çalışmada ayrı bir başlıkta ele alınmıştır.

2.2.1. 1953 Ajax Operasyonu

Tarihsel süreçte, İran'da Batı etkisi ve ekonomik sorunların tırmanması ile milliyetçilik artmış ve Muhammed Musaddık ismi öne çıkmaya başlamıştır (Sanyürek, 2018: 203). Petrol Körfez'de ilk olarak 1908'de İran'da bulunmuştur (Çavuşoğlu, 2022 :21).20. yüzyılın başından itibaren petrol yataklarının keşfedilmesinden sonra İran küresel aktörlerin hedefinde olmuştur. Anglo Persion Oil Company (APOC) şirketi, İngiltere'nin İran'da önemli varoluş nedenlerinden biri olmuştur. İran petrolünden aldığı payı arttırmaya çalışan İngiltere, 1933'de yeni bir anlaşma ile işletme payında %4'lük gibi küçük bir artış karşılığında şirketin imtiyazını 1993'e dek uzatmıştır (Atuk, 2017: 224-227).

İran Şah'ına karşı, muhalefet oluşumlardan milliyetçi taraftarların yöneldiği oluşum Muhammed Musaddık liderliğinde kurulan Milli Cephe olmuştur. Muhammed Musaddık 1933 yılında British Petroleum yapılan sözleşmenin İran kaynaklarını sömürdüğünü düşünüyordu (Sanyürek, 2018: 203).1949 seçimlerinde İran petrolünü millileştirme fikrini savunan Milli Cephe, oyların çoğunluğunu almıştır (Özdemir, 2022: 47,49). 1950'lerin başında İran petrolünün millileştirilmesi hegemonik güçler için petrol imtiyazları kadar jeopolitik önemi yüksek olan bölgede kontrolü kaybetmeleri demektir. İran için milliyetçilik, bağımsızlığı temsil ederken Batılı güçler için kontrolün kaybedilmesi anlamını taşımaktadır.

1951'de Milli Cephe temsilcileri İran petrollerini millileştirme tasarısını meclise sunmuşlardır (Özdemir, 2022: 47-49). Musaddık'ın İran petrolünü millileştirmek için hazırladığı yasa tasarısı 8 Mart 1951 tarihinde meclisten geçerek yasallaşmıştır (Sanyürek, 2018: 203).1951'de milliyetçilerin İran Meclisi'nin talebiyle Nisan 1951'de Muhammed Musaddık Başbakan olmuştur (Özdemir, 2022: 47-49). Musaddık bu politikası ile İran petrolünü aracı olmadan satmak istemiş ve aynı zamanda Musaddık İngiltere'nin siyasi olarak etkisi altında bir devlet olarak görülmek istememiştir. Şah döneminde, Musaddık'ın petrolü millileştirme kararının ardından ilk kez Musaddık yönetimi, 1951-1953 yılları arasında yaptırımlarla karşılaşmıştır (Telci, 2018: 2). İran petrolünün millileştirilmesinin yarattığı kriz hem iç politikanın hem de dış politikanın merkezinde yer alan önemli gelişmelere neden olmuştur (Şen, 2018: 87). İran'da Şah Batılı devletlerin bir piyonu gibi hareket ederken Başbakan Muhammed Musaddık bu siyasi ortamda hâkim politik lider olarak yükselmiştir (Özdemir, 2022: 52). Musaddık dönemi İran'da emperyalist güçlere karşı bir mücadele dönemi olmuştur.

Bu dönemde Şah'ın ülke yönetimindeki etkisinin azalması sonucu ABD ve İngiltere destekli Ajax Operasyonu ile Musaddık hükümetine darbe yapılmıştır. Musaddık iktidardan devrildikten sonra Şah ülkesine dönerek görevine devam etmiştir. İran'ın ABD kontrolüne girmesi bir taraftan, İran'da milliyetçiliği beslemiş ve 1979'daki İslam Devrimi'nin temellerini atmıştır (Sanyürek, 2018: 201-204). Musaddık darbe ile görevden alındıktan sonra yaptırımlarda sona ermiştir (Telci, 2018: 2). 1953'te yaşanan bu olaydan sonra, 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar geçen süreçte İran'ın iç ve dış politikasının şekillenmesinde ABD'nin siyasi, ekonomik, nüfuzu etkisi olmuştur.

1953'te İran'da Musaddık hükümetinin düşürülmesi İngiliz hükümeti girişimiyle gerçekleşmiştir. ABD'nin küresel bir hegemonik güç olarak yükselmesi ve artan askeri varlığı İngiltere'nin bölgedeki güç kaybetmesiyle paralel yaşanmıştır. ABD bölgede SSCB yayılmacılığının önünde bir engel olarak gördüğü İngiltere'nin varlığını desteklemekten yana politika izlemiştir (Çavuşoğlu, 2022: 29).

Türkiye, Başbakan Muhammed Musaddık'ın petrolü millileştirme politikasını SSCB'nin bölgede etkisini arttırmasına neden olacağı düşüncesinden hareketle İran'a uygulanan petrol ambargosuna katılmıştır (Özdemir, 2022: 37). Türkiye ve İran'ın tarihsel süreçte ortak çıkarları olmuştur. Ancak farklı çıkar ve tehdit algılamaları da mevcut olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra iki ülke de SSCB tehdidi karşısına Batı bloğunu seçmiştir. Türkiye İran'da SSCB yanlısı TUDEH partisinin güç kazanması İran'da güçlenen komünist hareketinden rahatsız olmuştur. Bu nedenle Türkiye Musaddık'ın izlediği siyaseti İran'ı iç kargaşaya sürükleyip istikrarsızlığa ve SSCB'nin etkisine gireceği endişesi hâkim olmuştur. Buradan hareketle Türkiye bu dönemde İran'a uygulanan ambargoya katılmıştır (Çetinsaya, 2006: 10).

Muhammed Rıza Şah göreve döndükten sonra İran ve ABD ile ilişkilerini daha da yakınlılaştırarak Türkiye ve Irak'ın kurduğu bölgesel pakta katılım sağlamıştır. 1957 yılında Şah'ın iktidarını sürdürme politikası muhalefetin susturulması amacıyla İstihbarat Teşkilatı “Sazman-I Ettelaat ve Emniyet-İ Keşver'i, “İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü” (SAVAK) kurulmuştur. Siyasal alandaki güvensizlik bütün kamusal alana yansımıştır (Özdemir, 2022: 55). Muhammed Musaddık'a ABD'nin desteği ile gerçekleştirilen darbe sonrasında İran ,ABD'nin karakolu gibi davranırken Türkiye yüzünü NATO'nun bir parçası haline gelerek Batıya dönmesi ile ikili ilişkiler uluslararası anlaşmalar ekseninde gelişmiştir (Afacan, 2018:

4). II. Dünya Savaşı ABD'nin İran'daki varlığı açısından dönüm noktasıdır. 1971 yılında İngiltere'nin bölgeden çekilmesi ile ABD ve SSCB arasındaki rekabet ortamını arttırmıştır (Gürkaş, 2007: 226).

2.2.2. 1955 Bağdat Paktı

Türkiye'nin 1952'de NATO'ya dahil olmasının ardından ABD Ortadoğu'da SSCB'nin etkisini önlemeye yönelik Türkiye, İran, Irak ve Pakistan'a Müdafaa Paktı kurmalarını teklif etmiştir. ABD'nin SSCB'nin Ortadoğu'ya inmesine yönelik çevreleme politikası bağlamında 1955 Bağdat Paktı ile bölgede savunma ittifakı kurmaya çalışmıştır. Bu yeni oluşumun ilk adımını 2 Nisan 1954'te Türkiye ve Pakistan imzaladığı Dostluk ve İş Birliği Anlaşması oluşturmuştur (Saray, 1999: 100-134). 1955'te ise Bağdat Paktı Türkiye ve Irak tarafından imzalanmış (Altan, 2020: 275) daha sonra pakta İngiltere, Pakistan ve İran'da katılmıştır. 1955 Bağdat Paktı'nın amacı, SSCB tehdidine karşı hem bir önlem almak hem de bölgedeki siyasi iş birliğini güçlendirmek olmuştur. 1958'de Irak'ta askeri darbe gerçekleşikten sonra pakttan ayrılmıştır (Saray, 1999: 100-134). Türkiye, İran ve İsrail 1958 yılında, Irak'taki yaşanan askeri darbenin ardından Komünist Kürt ve diğer etnik hareketlere karşı ABD destekli iş birliği yapmışlardır (Arı, 2010: 42).

24 Mart 1959'da Irak'ın paktan ayrılması ile 1955 Bağdat Paktı yerine 1959'da Ankara merkez olmak üzere Türkiye, İran ve Pakistan CENTO'yu kurmuşlardır (Altan, 2020: 275). CENTO Türkiye ve İran arasında ulaşım, ticaret, iletişim alanlarında iş birliğine vesile olmuştur (Çetinsaya, 2006: 11). 1960'da imzalanan anlaşma gereği CENTO üyeleri bir saldırıya uğrarsa ABD her türlü askeri ve ekonomik yardımı taahhüt etmiştir (Saray, 1999: 100-134). Demokrat Parti döneminde Başbakan Menderes'in 1959'da Rusya ziyareti kararı alması, İran Türkiye ilişkilerini gerginleştirmiştir. Türkiye bu ziyaretinin konumunu değiştirmeyeceğini ifade etse de İran CENTO bağlamının dışında yapılacak bir geziyi sakıncalı bulmuş ve Türkiye'nin bu tutumu tedirginlik yaratmıştır (Erdal, 2020: 476).

21 Temmuz 1964'te CENTO' dan sonra Türkiye, İran ve Pakistan kendi aralarında Kalkınma İçin Bölgesel İş birliği Örgütü'nü (RCD) kurmuştur. Bu iş birliği örgütünün amacı turizm, ulaşım, ticaret, bankacılık, doğalgaz ve petrol ile ilgili kültürel iş birliği sağlamak olmuştur. RCD teşkilatı 29 Ocak 1985'te Ekonomik İş Birliği Örgütü'ne (ECO) dönüştürülmüştür (Saray, 1999: 100-134). ABD, Ortadoğu'ya 1940'lı yıllardan itibaren nüfuz etmeye başladığı için Ortadoğu'da istediği kontrolü, düzeni sağlayamamıştır. Bu nedenle bölgede kendi politikalarını

ve stratejik çıkarlarını uygulamak için Türkiye ile yapılacak iş birliğinden faydalanmak istemiştir. (Kaya, 2021: 28). Türkiye siyasetinde her zaman İran’a önem vermiştir.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. DEVRİM VE DEVRİM SONRASI DEĞİŞEN DENGELER

3.1.1. İran ve ABD İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi

İlk defa 1830'da Amerikalılar kuzeybatı İran'a seyahat etmiştir. 1830'dan 1930'lara kadar Amerikalı misyonerler İran'da okul, hastane, kilise, kütüphane gibi kurumlar inşa etmiştir. Amerikan misyonerlerin İran'da yaptığı faaliyetler Ortadoğu'da Amerika'nın ilk yumuşak güç politikasını başlattığı bölge olmuştur. İran ve ABD arasında 1851'den itibaren resmi temaslar başlamış olsa da 1860- 1940 yılları arasında İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki politikalarına, ABD'nin dahil edilmek istenmemesi üzerine bu dönemde temaslar sık yapılmamıştır. 1870'li yıllarda İran, Avrupalı güçlerin bölgedeki sömürgeci politikalarına karşı ABD ile ilişkilerini genişletmek istemiştir. 1881'den itibaren ABD ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için görüşmeler başlamıştır. Bu dönemde ilişkilerin geliştirilmesi kolay olmasa da İran ve ABD ilişkilerinin temelleri bu yıllarda atılmıştır. 7 Ağustos 1882'de Başkan Chester Arthur'un onayı ile Greehe Wheeler Benjamin Amerika'nın İran'daki ilk resmi elçisi olarak 1883'te Tahran'a gönderilmiştir. 1884'te ABD'nin İran'da, 1888'de İran'ın Washington'da elçilik açması ile karşılıklı diplomatik ilişkiler geliştirilmeye başlanmıştır. Ancak bu yıllardan 1940'lara kadar geçen sürede ABD'nin yalnızlık politikası, İngiltere ve SSCB'nin İran'daki güç rekabetine dahil olmak istememesi nedeni ile İran ve ABD ilişkileri ileri bir noktaya taşınamamıştır (Özdemir, 2022: 8-11).

İran, devrim öncesi dönemde; Irak, Suriye, Mısır ve Lübnan'ın SSCB yanlısı politikalar izlediği bir ortamda, ABD'nin Ortadoğu'daki en önemli müttefiklerinden olmuştur. (Semiz ve Akgün, 2005: 164). 1953'te Soğuk Savaş'ın yayıldığı ve derinleştiği konjonktürde İran, ABD ile derin ilişkiler içine girerek, ABD'den mali ve askeri destek almıştır. 1955'te İran'ın Bağdat Paktına girme kararı, Batı sistemi içinde yer alıp komünizm ile savaşma politikasını göstermesi açısından önemlidir. Süveyş krizinde, İran'ın takındığı ABD yanlısı tutum bu siyasi duruşun yansımasıdır. ABD'nin, İran'ı Soğuk Savaş döneminde kendi çıkarlarını korumak için "güvenilir" ve istikrarlı bir tampon bölge" olarak konumlandırması, o dönemde İran ve ABD ilişkilerinin bir yansımasıdır (Şen, 2018: 87-92).

İran'ın kültürel tarihi ve mirası, jeopolitik konumu, aynı zamanda uluslararası arenada önemli yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olmasına dayalı olarak bölgedeki önemi (Semiz ve Akgün, 2005: 164) İngiltere'nin 1971'de Körfez'deki varlığını çekmeye karar vermesi ile daha da artmıştır. ABD, o yıllarda askeri ve ekonomik güçlerini Vietnam'da harcarken oluşacak boşluğun SSCB tarafından doldurulmasından endişe duyduğu için İran'ı Batı'nın bölgede güvenilebileceği “özgür dünyanın” çıkarlarını savunabileceği tek güç yapmıştır. Bu bağlamda muhalifler tarafından, bu durum İran'ın ABD'nin “Jandarmasına-Polisine” dönüşmesi olarak değerlendirilmiştir (Şen, 2018: 104).

1970'lere kadar bölgede egemen aktör olan İngiltere'nin 1971'de bölgedeki varlığını çekmesi ile ABD bölgede, etkili bir aktör konumuna gelmiştir. Sonraki yıllarda bölgede, ABD Başkanları Nixon (1969), Carter (1980), Bush (1990-2003) doktrinleri ile bölgede önemli rol oynamışlardır. Nixon doktrini “Çifte Sütun Politikası” ile Sovyet tehdidine karşı İran ve Suudi Arabistan'ı birer sütun olarak konumlandırmıştır (Cengiz, 2022: 19,20). ABD'nin Körfez petrolüne tam olarak bağlı olmamakla birlikte ekonomik, siyasi ve stratejik açıdan önemli olan bu bölgenin SSCB'nin kontrolüne girmesini istememiştir. Bu nedenle ABD Körfezde güvenliği sağlamak amacıyla kendine uygun bir müttefik arayışı bağlamında Çifte Sütun politikasını ilan etmiştir. Çifte Sütun politikasının bir ayağı olan Suudi Arabistan petrol gelirlerinden dolayı mali ve ekonomik güç olarak seçilirken İran bölgenin yeni askeri ve güvenlik gücü olarak tanımlanmıştır (İzzeti, 2006: 78). Körfez güvenliği için ABD'nin Çifte Sütun politikasına, Suudi Arabistan'ın çekingen davranması ve İran'ın jeopolitik konumu İran'ı ön plana çıkarmıştır. Bu dönemde İran'ın Nixon Doktrininin tek bir sütuna dayanmasına yol açmıştır. İran bu dönemden itibaren Körfez'de ABD'nin en önemli silah alıcılarından biri haline gelmiştir (Hüseyin, 1989: 265).

Şah'ın İran için hayal ettiği projeleri finanse etmesi için, artan petrol gelirleri bu dönemde yetersizdir. Şah reformların ve devlet kurumlarının geliştirilmesi için ABD'nin kredilerine ve yardımlarına ihtiyaç duymuştur. 1953-1963 yılları arasında İran, ABD' den Karşılıklı Güven Paketi kapsamında askeri ödenek almıştır. ABD bu dönemde NATO üyesi olmayan ülkelere yaptığı en büyük yardımı İran'a yapmıştır. 1960'ların başlarında ABD'den İran'a danışmanlar, teknik uzmanlar, Amerikalı yetkililer ve özel yatırımcılar gelmeye başlamıştır. 1977'nin sonunda ABD Başkanı Carter ünlü konuşmasında; *İran'ı kaos ve istikrarsızlık ile çalkalanan bölgede adeta bir “istikrar adası”* olarak tanımlamıştır (Şen, 2018: 89-105). 1977 yılında Carter; *“Bizim güçlü olmamız demek İran'ın güçlü olması demek”* şeklinde ilişkilerini ifade etmiştir (Hüseyin, 1989: 265).

Şah döneminden, devrim sürecine kadar İran, Batı yanlısı bir dış politika izlemiştir. Özellikle Nixon doktrini ile bölgede güç kazanmış ve ABD'nin Jandarması haline gelmiştir. (Gürkaş, 2007: 227). Şah'ın ABD ile yakınlığı parlamento üzerindeki artan baskısı toplumsal muhalefetin tepkisini çekmiştir. Şah rejimi, 1977 ve 1978'de Şah'ın siyasi baskısına karşı çıkan seküler güçlerin protestosu sonrasında, çoğunlukla ulema ve pazar esnafının düzenlediği pek çok protestoyla karşılaşmıştır. 1978 haziranından sonra orta sınıfın eylemlerine kent yoksulları, inşaat ve fabrika işçileri de katılarak 1979 İran İslam Devrimini gerçekleştirmişlerdir (Şen, 2018: 93,107). Devrim sonrası İran'ın dış politikası devrimin amacı ve ideolojisi çevresinde gelişmiştir.

3.2. 1979 İran İslam Devrimi

Pazar esnafı 19.yy' dan itibaren Batı sermayesinin İran'a girişinden olumsuz etkilenmiş ve Şah'ın siyasi baskısı, ekonomi politikaları nedeniyle halk daha da fazla dışlanmış. Musaddık'ın darbe ile devrilmesinden sonra İran'da keskin gerilimler yaşanmaya başlamış (Bozarslan, 2018: 144) 1950 ve 1960'lı yıllardan itibaren “*batıllaşma hastalığı*” İran halkının siyasi söyleminde önemli bir yer edinmiştir. Şah'ın 1970'lerde Batının çıkarlarına boyun eğdiği düşüncesi hem seküler hem din adamlarının muhalefetini ortak bir zeminde buluşturmuştur. “*İran toplumunda Şah'ın ABD'nin kuklasına dönüştüğü algısı* “o dönemde halkın genel kabulü olmuştur (Şen, 2018: 107).

1960'lı yıllarda İran'da siyasi ve ekonomik sıkıntılar başlamış, üretimde düşüş, bütçe açığı, yüksek enflasyon yaşanmıştır. Şah'ın ABD ile yakınlığı, parlamento üzerindeki artan baskısı toplumsal muhalefetin tepkisini çekmiştir. İran'ın feodal yapısının dönüştürülmesi ve kapitalist üretim ilişkilerine geçişin bir basamağı olarak görülen Toprak Reformu ve kadınlara seçme seçilme hakkının verildiği siyasi ve toplumsal yenilikler içeren Beyaz Devrim 1963'te “Khordad 15” olarak anılan protestolara neden olmuştur. 1963'ten sonra Şah'ın ithal ikameci sanayileşmesi stratejisinin benimsemesi bu yeni ekonomik strateji; ticari, burjuva ve esnaf arasında derin bir memnuniyetsizlik yaratmıştır. 1964'te ABD'nin İran'da yaşayan aileler ve personeller için “*Amerikan Dokunulmazlık Yasasının*” mecliste onaylanması ve 200 milyon dolarlık kredi alınması eleştirilmiştir (Şen, 2018: 93-95). 1970'lerde İran da zenginleşen devlete rağmen sınıf farkının derinleşmesi, devletin artan gelirlerinin toplumun alt tabanına nüfuz etmemesi, 1970'lerin ortalarında grevlere neden olmuştur. Köylerden kentlere göçün artması, devrimin “ezilmişlerini” oluşturacak yoksulların sayısını giderek arttırmıştır (Cleveland, 2015: 197- 469).

1973'te yaşanan petrol krizi İran'da bir petrol burjuvazisini doğurmuştur. Devlet hazinesinin zenginleşmesine rağmen kentlerde ve kırsal bölgelerde yoksul kesimin ihtiyaçları görmezden gelinmiştir (Bozarslan, 2018: 144). İlk protesto sesleri halkın Batılılaşmış kentli meslek sahiplerinden ve laik üniversitelerinden duyulmuştur. Protestocular meslek birlikleri, öğrenci grupları gibi gruplar oluşturarak Şah'ın rejiminin insan haklarına aykırı uygulamalarını kınayan broşürler yayınlamaya ve manifestolar dağıtmaya başlamışlardır. 1977'de Uluslararası Af Örgütü gibi insan hakları örgütleri Şah rejiminin, siyasi tutuklulara işkence yapmasını ve insan hakları ihlallerini kamuoyuyla paylaşmıştır (Cleveland, 2015: 197- 469).

1970'de Uluslararası Çalışma Örgütü, İran'ı gelir adaletsizliğinin en ağır olduğu ülkeler kategorisine almıştır. 1977'nin ortalarında Şah'ın siyasi baskısına karşı çıkan seküler güçlerin protestosu, ulema sınıfı ve pazar esnafı tarafından düzenlenen eyleme, daha sonra kent yoksulları, inşaat ve fabrika işçileri de katılmıştır (Şen, 2018: 89, 101-107). Çarşı esnafı da maddi refahtan kısmen yararlanan gruplardan olmalarına rağmen 1978 ve 1979'dan devrimci fikirleri benimsemişlerdir.

8 Eylül 1978'de sıkı yönetim ilan edilmişse de ekim ayında iş bırakma hareketleri başlamıştır (Hallaç, 2020: 12). 1957 yılında Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA) ve İsrail istihbaratı, İstihbarat ve Özel Harekatlar Enstitüsü'nün (MOSSAD) yardımı ile kurulduğu söylenen diktatörlüğün önemli kontrol mekanizmalarından olan SAVAK'ın baskı ve şiddetine rağmen milyonlarca insanın direnişi ile eylemler devam etmiştir (Çetirge, 1997: 88). Ekim 1978'de 30.000 petrol işçisi, 100.000 devlet memuru, 5.000 banka memuru, daha iyi hayat standartları, halk üzerinde baskı-şiddet uygulamanın aracı SAVAK'ın lağvedilmesi, siyasi tutukluların serbest bırakılması ve Ayetullah Humeyni'nin İran'a dönmesi gibi ekonomik ve siyasi isteklerle greve gitmişlerdir (Şen, 2018: 107).

İran'da her türlü muhalefetin yasak olmasına karşı ülkede muhalif oluşumların varlığı her geçen gün artmıştır. 1960-1970'li yıllarda Mehdi Bezargan ve Şahbur Bahtiyar Musaddık'ın Ulusal Cephesinin liberal görüşlerini dile getirmiştir. Avrupa'daki siyasal akımların birer entelektüellerinden olan Ali Şeriatî ve Celal Al'e Ahmet'in gibi önemli fikir insanlarının düşünceleri toplumu etkilemiş ve devrimin temel düşünce dinamiklerini oluşturmuştur (Bozarslan, 2018:146,150). 1970'lerde Ali Şeriatî, Marksist düşüncelerini sosyal adalet vurgusu ile Şii İslami, devrimci bir siyasi ideolojiye dönüştürmüştür (Şen, 2018: 107). Ali Şeriatî 1970'lerin ortalarında Şah rejiminin sansürcülüğünü, laikliğini ve yozlaşmacılığını reddederek lise ve üniversite öğrencileri arasında çok sevilen ve benimsenen bir düşünce insanı olmuştur.

Ali Şeriatı; “*hem inançlarına sadık hem de devrim yapma isteklerini karşılayan bir ideolojiyi*” savunmuştur (Cleveland, 2015: 197- 469).1970'lerde Şah, İran'ı sanayi ve askeri alanda güçlendirerek “*model ülke*” yapmayı arzulamıştır. İran toplumu, 1973 ve 1978 yıllarında hızlı modernleşme ve laikleşme politikası izleyen Şah rejiminin otoriterliğinin sancılarını yaşayan bir topluma dönüşmüştür. Rejimin silahlanmaya ve askeri teknolojiye ayırdığı bütçe İranlılar için büyük bir öfke kaynağı olmuştur.

Cleveland'a göre 1979 İran İslam Devrimi, 1978'de Şah rejimini yıkan “*en büyük halk patlamalarından biri olarak*” değerlendirilmiştir (Cleveland, 2015: 493).15 Ocak 1979'da Şah ailesi ile birlikte İran'ı terk etmiş, Şubat 1979'da ise Ayetullah Humeyni İran'a dönmüştür. Sürgünde olan Humeyni 1 Şubat 1979 Tahran'daki Mehrabad havaalanına saat 9.30'da “*Allahu Ekber Humeyni Rehber*”, “*Dev Gidince Melek Gelir*” sloganları ile karşılanmıştır (Çetirge, 1997: 105). ABD hükümeti Şah ayrılınca Bahtiyar hükümetini destekleyeceğini ve Humeyni'nin de desteklemesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak, “*Humeyni buna yabancı bir devletin değil, İran halkının karar vermesinin gerektiğini, bu durumun İran'ın meselesi olduğunu*” ifade etmiştir Humeyni'ye göre, “*İran'da barış ve istikrar özellikle büyük devletlerin iç işlerine karışmaması halinde gerçekleşecektir*” (Çetirge, 1997: 96). 5 Şubat günü Bahtiyar hükümetinin yerine Mehdi Bazergan, geçici hükümetin Başbakanı ilan edilmiştir (Çetirge, 1997: 107).

Şah'ın ülkeyi terk etmesi ve Humeyni'nin ülkeye dönmesiyle 1979 İran İslam Devrimi gerçekleşmiştir.30-31 Mart 1979'da yapılan referandum ile (Sanyürek,2018: 204).1 Nisan 1979'da İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur (Elhan ve Karaoğlu, 2022: 190). Humeyni İran'a döndükten sonra ABD İran'a satacağı 10 milyar dolar silah anlaşmasını, İngiltere ise 500 milyon sterlin silah satışı anlaşmasını iptal etmiştir (Çetirge, 1997: 106).

Şahın artan otoritesi petrol gelirlerinden Şah ve çevresinin yararlanması devlet-toplum arasındaki uçurumun derinleştirmiş ve bu durum 1979 devrimi ile sonuçlanmıştır (Çavuşoğlu, 2022: 46). Devrimin gerçekleşmesinde; işsizlik, yolsuzluk, İran'ının emperyalist güçler tarafından sömürülmesi gibi ekonomik, siyasal ve toplumsal nedenler Şah'a duyulan öfke neden olmuştur (Elhan ve Karaoğlu, 2022: 190) Çetirge'nin aktarımına göre Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle Şah'a ve babası Rıza Şah'a ait heykel ve büstler parçalanmış gösterilerde “*Merg Ber Şah*” (*Şah'a Ölüm*) sloganları atılmıştır (Çetirge, 1997: 95). 1979 devrimi, ekonomik, ideolojik, toplumsal dinamiklerden ve hedeflerden doğan ulusal bir kurtuluş hareketi olarak gerçekleşmiştir (Halhali, 2014:76). 1979 İran İslam Devrimi Batı'nın yönetmediği bir sistemi

hedeflemiştir. Bozarslan'a göre Rusya'da geçmişte yaşandığı gibi bu devrimde de başarısızlık kaçınılmaz olacaktır. 1980'den sonra “İhanete Uğrayan Devrim Fikri” geçmişte devrime katılan birçok aktör tarafından ifade edilmiştir (Bozarslan, 2018: 152).

İran, Soğuk Savaş Dönemindeki ilişkileri reddederek tam bağımsızlık, emperyalist güçlerle ittifak yapmayacağı, dış müdahalenin her türlü boyutlarına karşı çıktığı bir yönetim tarzı benimsemiştir. Tüm insanlığı sömürmeye çalışan müstekbirler ile hakları gasp edilmiş, varlıkları ellerinden alınmış mustazaflar arasında bir mücadele yaşanmaktadır. İslam'ın hak-batıl ayrımından ilham alınarak müstekbir-mustazaf ayrımı yapılmıştır. Müslüman devletlerin haklarının korunması ve iş birliği hedeflenmiştir (Güzel, 2018: 55-56).

Devrim ile birlikte İran'ın dış politikası radikal bir şekilde değişmiştir. Devrimden sonra İran'ın yeni dış politikası “Ne Doğu Ne Batı, İran İslam Cumhuriyeti” olmuştur “ABD'ye bağlı olan İran yerini geliştirmekte olan bir güce bırakmıştı ve Körfez artık yalnızca etrafındaki ülkelere aittir ve yabancı ülkeler bölgeden ellerini çekmelidir görüşünü” savunmuştur (İzzeti, 2006: 87 ABD'nin bölgede önemli müttefiklerinden biri olan İran, İslam Devrimi sonrası ABD'nin düşmanı haline gelmiştir. ABD devrim sonrası süreçte İran'ı uluslararası alandan tecrit etme politikası izlemiş yaptırım ve ambargolarla bu politikasını hayata geçirmeyi hedeflemiştir.

3.2.1. Devrim Sonrası İran ve ABD İlişkilerindeki Dönüşüm

1979' da İran İslam Devrimi, Rıza Şah'ın ülkeyi terk etmesi, Humeyni'nin İran'a dönüşü ile Ortadoğu'daki bütün dengeleri değiştirecek yeni bir dönemi başlatmıştır. İran devrimi, iç politikada ve dış politikada köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Devrim öncesi dönemde İran, ABD'nin Ortadoğu'daki “jandarması” olarak nitelendirilirken devrimden sonra “düşman” ülke olarak anılmaya başlanmıştır (Semiz ve Akgün, 2005: 164). Batı'nın önemli müttefiklerinden biri olan İran, İslam Devrimi sonrası Batı'nın “düşmanı” ve “ötekisi” haline gelmiştir. ABD bölgede devrimden sonra birçok istihbarat amaçlı üs ve tesisini aynı zamanda bölgede önemli bir müttefikini kaybetmiştir. Devrimden sonra İran, ABD açısından yeni bir tehdit haline gelmiştir. Bölge ülkeleri İran'a karşı ABD ile askeri siyasi dayanışmayı arttırmışlardır (Arı, 2010: 98).

Devrimden sonra ABD, askeri teçhizat ticaretinde en büyük müşterisini kaybetmekle beraber ucuz petrol tedariki sağlayan müttefikini de kaybetmiştir (Şen, 2018: 122). İran İslam Devrimi yalnızca Şah'a karşı değil onun en büyük müttefikini olan ABD'ye karşı da yapılmıştır. Devrim İslam temellerinin yanı sıra Musaddık'a karşı 1953'te yapılan CIA destekli darbe ve ABD'nin

Şah'ı İran meclisine karşı güçlendirmek için yaptığı gizli faaliyetlerin birikiminden doğan tecrübelerinden de kaynaklanmıştır (Semiz ve Akgün, 2005: 172).

Devrim ile birlikte İran'ın dış politikasını belirleyen en önemli etken devrimin ideolojisi. Devrimin ideolojisi; ABD ile iyi ilişkiler içerisinde olan Şah yönetimi yerine, anti emperyalisttir. ABD ve İsrail karşıtlığı yeni rejimin meşruiyet zeminini oluşturmuştur. İran İslam Devrimi; antiemperyalist, antisiyonist, antikomünist hareketle Soğuk Savaş Dönemi ilişkileri reddetmiştir (Güzel, 2018: 55). İran İslam Devrimi'nden sonra İran'ın iç ve dış politikadaki stratejisi; toprak bütünlüğünü, bağımsızlığı korumak, rejimi sağlamlaştırmak, toplumun dini mirasını muhafaza etmek ve İran'ı yeniden uluslararası arenada önemli bir devlet haline getirmek olmuştur (Jane, 2017: 269). İran devrim sonrası dönemde, Batı ile kurduğu ilişkilerden sıyrılarak yeni bir ekonomik ve siyasi düzen kurmayı hedeflemiştir.

İran, 1979 İran İslam Devrimi akabinde yaşanan Rehine krizi, Irak-İran Savaşı gibi gelişmelerin etkisiyle ABD ve bölge devletleri için tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır (Jane, 2017: 264). İran İslam Devrimi ile ABD'nin ve Batı'nın İran'ı tehdit olarak algılamasının diğer nedeni ise "devrim ihracı" siyasetidir. Arap milliyetçiliğinin başarılı olamadığı Ortadoğu coğrafyasında devrim ihracı ile beraber İslamcılığın yeni bir ümit kaynağı olma ihtimali, devrim ihracıyla oluşacak birlik ve beraberlik ABD'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarına ters düşmüştür. 1979 sonrası İran ile ABD arasında günümüze kadar derinleşerek devam eden ilişkilerin bozulmasını, devrimden sonra yaşanan Rehine krizi tırmandırmıştır. Rehine krizi, 4 Kasım 1979'da Tahran'da ABD büyükelçiliğinin Tahranlı üniversite öğrencileri tarafından işgal edilmesi ile başlayan olaydır. Bu olayda rehin alınan altmış üç kişi 20 Ocak 1981'de serbest bırakılmıştır (Bozarslan, 2018: 153).

Carter hükümeti krize, İran'dan petrol ithalatını yasaklayıp ülkenin ABD bankalarındaki varlığını dondurarak, silah alım programını durdurarak sipariş edilen gemileri ve silahları da iptal ederek cevap vermiştir. Nisan 1980'de tüm ticarete ambargo koyulmuştur. Cezayir Antlaşması ile 444 gün süren Rehine Krizi sona ermiş ve İran'a uygulanan ticari ambargolar kaldırılmış ancak bankalarda dondurulmuş mali varlık sorunu çözümsüz kalmıştır (Şen, 2018: 128). 1979 devrimi ile ABD Ortadoğu'daki en önemli polisini kaybetmiştir. İran'ın rejim ihracı politikası, 1980 İran -Irak savaşı, SSCB'nin Afganistan'ı işgali, bölge ülkelerin güvenlik ve istikrarına karşı endişelerini tırmandırmıştır (Cengiz, 2022: 19,21).

İran'ın ABD ile yaşadığı krizi ve İran'ın devrimden sonraki dönüşümünü fırsata çevirmek isteyen Saddam Hüseyin, 1980 yılının Eylül'ünde İran'a saldırmıştır. ABD'nin İran'ı

çevreleme ve Irak'ı olası bir mağlubiyete karşı destekleme kararı ile sekiz yıl sürecek savaş 20.yy'ın en kanlı savaşlarından birisi olmuştur (Şen, 2018: 138). Saddam Hüseyin'in İran'a saldırmasını destekleyen ABD'nin politikası; 1979 Devrimi sonrası Tahran'daki ABD Büyükelçiliği'nin işgaliyle başlayan 444 gün süren Rehine Krizinin intikamını almak, İran'da yeni kurulan yönetimin zayıflamasıyla İran'ın İslam dünyasını birleştirme girişimlerini zayıflatmayı amaçlamaktadır. 1980 İran- Irak savaşında ABD ve Arap ülkeleri, İran'ın yükselen askeri ve siyasi gücünü zayıflatmak amacıyla Irak'ı desteklemiştir. İran -Irak savaşından sonra iki ülkede de ciddi ekonomik kayıplar yaşanmıştır. Irak'ta Kürtlerle Şiiler Saddam'a karşı ayaklanırken İran savaş sırasında halktan aldığı güçle devrimin sağlam temeller üzerinden yükselmesini, halkın devrim etrafında bütünleşmesine ve dayanışmasının daha da artmasına neden olmuştur (Semiz ve Akgün, 2005: 164-166).

Soğuk Savaş ve sonrası dönemde ABD'nin Ortadoğu politikası, petrol kaynaklarının denetimi, dünya piyasalarının kolayca yönetebilmesi, İsrail'in bölgedeki güvenliği, İran devrim ihracının önüne geçilmesi ve radikal İslamcılığın engellenmesi çerçevesinde gelişmiştir (Kaya, 2021: 28). 1995'te Clinton yönetimi kitle imha silahları olduğu ve terörizme destek verdiği için ABD firmalarının İran'ın petrol sektörüne yönelik ilerlemesini desteklemesini yasaklayan bir yaptırım kararı, 1997'de ise İran ile olan her türlü ticaret ve yatırım ilişkilerini kısıtlama kararı almıştır (Özbey, 2019: 100).

3.2.2. 1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye- İran İlişkileri

1979 İslam devriminden sonra İran, Batı'yı bütün kötülüğün kaynağı olarak görürken kendini İslam dünyasının lideri ve temsilcisi olarak tanımlamıştır. Devrimden sonra İran dış politikasında genel anlamda tam bağımsızlık, toprak bütünlüğü, dünyadaki Müslüman hakların korunması ve ekonomik güçlere karşı tarafsızlık politikası, savaşmayan ülkeler ile karşılıklı barışçıl ilişkiler hedeflemiştir (Sanyürek, 2018: 205). Devrim sonrası İran, ABD'ye meydan okurken iki kutuplu dünya sistemin içerisinde SSCB'nin etkisine de girmeyi reddetmiştir. Ayetullah Humeyni tam bağımsız bir dış politikayı amaçlamıştır. Ayetullah Humeyni görüşleri devrim sonrası her alanda olduğu gibi dış politika alanında da belirleyici olmuştur. Humeyni “Ne Doğu Ne Batı” politikası, tarafsız ve bağlantısız bir dış politika ve devrim ihracı olmak üzere üç temel strateji üzerinden okunabilir (Sanyürek, 2018: 200, 201).

1950 Kore Savaşı ve 1962 Küba Krizlerinde Amerika'nın yanında yer alan Türkiye Kıbrıs meselesinde en güvenilir saydığı müttefikinden destek görememiştir. Bazı görüşlere göre Jüpiter füzelerinin sökülmesi, Soğuk Savaş taraftarlarının gerginliğinin yatışması sürecinin

başlaması, Yunan asıllı seçmenlerin ABD nüfuslarında önemli bir yerinin olması gibi etmenler ABD için Türkiye'nin stratejik önemini kaybetmesi olarak değerlendirilmiştir (Türkmen, 2012: 99,100). Türkiye 1970'li yıllarda Kıbrıs meselesi ABD'nin ambargolarına maruz kaldığı ve Batı tarafından yalnız bırakıldığı bir süreçteyken, Şah bu dönemde ABD'nin Jandarması, polisi olarak güç kazanmış, bölgede aşırı bir silahlanma politikası izlemiştir. Şah döneminden sonra yaşanan İran İslam Devrimi ile kimsenin müttefiki olmayan bir İran'ı Türkiye kendisi için avantajlı olacağını düşünmüştür (Aslantepe, 2018: 5).

Türkiye İran İslam Devrimi ilanından sonra, 24 saat geçmeden İran İslam Cumhuriyeti'ni tanımıştır (Kışman, Aydın, 2017: 49). 13 Şubat 1979 ilk açıklamayı yapan Bülent Ecevit *“İran için yeni bir dönem başladığını dile getirerek, Türkiye'nin ülkelerin iç işlerine karışmama politikasının devam ettirdiğini”* ifade etmiştir. 9 Haziran 1979 da Türkiye'den İran'a ilk ziyaret gerçekleşmiş ve bu ziyarette kültürel ve ticari antlaşmalar imzalanmıştır (Aslantepe, 2018:6,7).

İran'ın devrim ihracı söylemi ve yönelimleri Türkiye'de, İran şüphesizliği yaratmış ve taraflar arasında güvensizliğe neden olmuştur. Türkiye'nin devriminden sonraki endişeleri; İslami hareketlerin Türkiye'de baş göstermesi, devrimin başarısız olup İran'ın dağılması ve bölgede yeni bir Kürt devletinin kurulması ihtimali (Olson, 2005: 11,12,13), 1920'ler ve 45'lerde olduğu gibi Türkiye, devrim sonrası İran'ın SSCB'nin müdahalesine maruz kalması kaygısını taşımıştır (Çetinsaya, 2006: 13).

1979 İran İslam Cumhuriyeti ile İslami kimliği eylem aracı olarak kullanan İran, laik sistemi benimseyen Türkiye Cumhuriyeti arasındaki inanç, kimlik, ideoloji farklılığı, iki ülkenin bölgesel ve ikili ilişkilerinde önemli bir etken olmuştur (Gürkaş, 2007: 221). 1979 devrimi sadece tarihsel bir olgu olarak kalmayarak, güncelliğini devam ettirerek Türkiye gündeminde şeriat ve laiklik tartışmaları ekseninde yer bulmuştur. Devrim, günümüze kadar zaman zaman, Türkiye'nin laik kesimlerinin gündeminde yer alan *“Türkiye İran mı olacak? Türkiye'ye şeriat mı gelecek?”* gibi soruların nedeni olmuştur. Türkiye'de laik kesim İran'ın Türkiye'yi etkileyebileceği kuşkusuyla İran'a kaygılı yaklaşmıştır. Aynı zamanda 1979 devrimi üzerinden İran'ı araçsallaştırarak tüm İslamcı yaklaşımlara karşı duruşun bir sembolü haline getirmişlerdir (Elhan, 2016: 32). İran'ın rejim ihracı politikası, laik Türkiye'nin hassasiyetleri ile uyuşmamıştır. Bölgede tarihsel olarak rekabet içerisinde olan Sünni-Şii mezheplerini temsil eden Türkiye ve İran ideolojik-mezhepsel farklılıklar nedeniyle oluşan gerginliklere rağmen ilişkilerinin devamlılığını sağlamışlardır. (Kışman, Aydın, 2017: 49). İlişkilerin devamlılığında

tarafların bulunduğu coğrafya ve jeopolitik konumları birbirlerine bağımlılığın önemli bir etkeni olmuştur.

İran-Irak savaşı Türkiye’yi yakından ilgilendiren tarihsel bir süreci başlatmıştır. Savaştan on gün önce Türkiye’de askeri darbe gerçekleşmiş, Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) yönetime el (Türkmen, 2012: 158) koymuştur. Olson’a göre; TSK askeri yönetimi, Türkiye’nin bu savaşta, Kürt bölgesinde çıkacak olası karışıklıklara karşı önlem almak istediği için ilan etmiştir. TSK yönetimi ele geçirdiğinde İran’dan gelebilecek İslamcı hareketler ve PKK hareketine karşı etkisini arttırmak istemiştir. Türkiye’nin bu endişesi 22 Eylül 1980’de Irak’ın İran’ı işgali ile daha da artmıştır (Olson, 2005: 11,12,13).

Türkiye, devrimden sonra İran ile SSCB yakınlaşması olacağına, dikkat çekerken İran’da Türkiye’deki 1980 darbesini ABD destekli bir girişim olarak yorumlamıştır (Şahin, 2020: 172). Türkiye’de 12 Eylül’de yaşanan askeri darbe için dönemin İran Meclis Başkanı Rafsancani basın açıklamasında şunları söylemiştir;

“Bugüne kadar aldığınız haberler Türkiye’deki darbenin Amerikancı bir darbe olduğu yolundadır. Darbenin gerçekleştirilmesi sırasında bir başka süper gücün rızasının alınıp alınmadığı hakkında şimdiden bir görüş belirtmem... Ancak İran devrim başlangıcından beri bağımsız hareket etmiş Doğu ve Batı ile hiçbir bağımlılık ilişkisine girmemiştir. Bu nedenle Türkiye’deki darbe, İran üzerinde belirleyici rol oynayamaz. Türkiye’nin komşu ve Müslüman bir ülke olması nedeniyle Türk halkının yakında özgürlük ve seçme haklarını yeniden kavuşmasını ümit ederim” (Çetirge, 1997: 178).

İran’ın Yüce mahkeme Baş Hâkimi olan Ayetullah Dr. Beheştî ise 17 Eylül basın toplantısında;”

Komşu ülkelerde ve özellikle komşu Müslüman ülkelerde meydana gelen gelişmeler bizim için büyük bir önem taşıdığından Türkiye’deki darbe de bu şekilde değerlendirilmelidir. Türkiye’nin Müslüman kardeş halkı askeri yönetimi altına girmiştir ve askeri yönetimler her ülkenin tarihinde en kötü yönetimlerdir. Türkiye’nin kardeşi Müslüman halkı kendisine zorla kabul ettirilmiş bir sistemle karşı karşıyadır. Kendisini bu sistemden kurtarmak yolundaki uğraş ve faaliyetini sürdüreceği doğaldır. Bu uğraşın esas ilkesinin İslam Devrimi olmasının ümit ederim”

açıklamasında bulunmuştur (Çetirge, 1997: 185). İran ABD karşıtlığını bu açıklamalarla da dile getirmeye devam etmiştir.

17 Eylül Ettelaat gazetesi;

“Türkiye'deki darbeciler İslam hareketini ezmeye devam ediyorlar ... İsrail radyosunun darbeden hemen sonra Amerikancı darbe rejiminden Müslüman göstericilerin yargılanmasını istemesi Türkiye'deki Müslümanların gösterilerinin Siyonizm'e karşı olduğunu en belirgin kanıtıdır. ABD Türkiye'de gelişmekte olan Müslüman halk hareketini bu darbeye ezmek istemiştir. Pentagonun planlarını çerçevesinde Türkiye'deki askerler her zaman siyaset sahnesinde gözükmemektedirler. Bunun tek amacı NATO üyesi tek Müslüman ülke ve SSCB'ye komşu olan Türkiye'deki ABD üslerini kuvvetlendirmektir. Türkiye, ABD'nin SSCB'de olup biteni izlediği bir balkondur ... ”

Çetirge, 1997: 182,183). Türkmen'e göre; 12 Eylül müdahalesinde Türk Amerikan ilişkilerini olumsuz etkileyen çeşitli ideolojik eğilimlerin ister istemez ortadan kalktığı düşünüldüğünde ilişkilerin olumlu seyri söz konusu olmuştur. Bu durum Türk kamuoyunda da darbeyi ABD'nin tetiklediği konusundaki algıyı pekiştirmiştir (Türkmen, 2012: 146).

İran, Türkiye'nin politikalarına şüpheci yaklaşırken Türkiye İran'ın PKK'ya verdiği destek ve rejim ihracı politikasından dolayı kaygıyla yaklaşmıştır. 1980-1990'larda Türkiye'nin en önemli meselelerinden birisi Kürt milliyetçiliği bu denklemde önemli bir yer işgal etmiştir (Olson, 2005: 45). ABD-İran arasındaki ilişkinin kopması neticesinde ABD Ortadoğu'da etkinliği sürdürebilmek için Türkiye'nin bölgedeki politikalarına müdahale etmek istemiştir (Şahin, 2020: 172). ABD devriminden sonra Türkiye'de mevcut üslerin yanı sıra Erzurum, Batman, Muş'ta yeni üsler kurmuştur (Hüseyin, 1989: 305).

İran'ı rejimlerine tehdit olarak algılayan Körfez ülkeleri Mayıs 1981'de Körfez İş Birliği Konseyini (KİK) oluşturmuşlardır (Arı, 2010: 98). Türkiye SSCB tehdidini anlamakla beraber bölgesel krizlerde tarafsız olmaya, denge politikası izlemeye özen göstermiştir. Türkiye bu dönemde ABD ve ABD yanlısı ılımlı bölge devletleri ile ilişkilerini sürdürürken, diğer taraftan da İran ile ilişkilerini devam ettirmek ve korumak istemiştir (Arı, 2010: 38). Uluslararası dış politikada iki ülkenin coğrafi konumunun belirleyiciliği önemli bir dinamiktir. Türkiye ve İran'ın bulunduğu jeopolitik konum risklerle dolu olmasının yanı sıra iki ülkeye fırsatlar ve imkanlar da sunmaktadır. Tarafların ilişkilerinde zaman zaman rekabet ve gerginlik artsa da iki ülkede karşılıklı bağımlılıklarının farkında olmuşlardır.

Türkiye'nin İslam devriminden sonra İran ile ticari ilişkileri devam etmiştir. İki ülke arasındaki ticaret 1980'den 1985'e kadar 1 milyar dolardan 2,5 milyar dolara yükselmiştir. 1980'den sonra Türkiye'nin ekonomisinde özelleşmeye ve ihracatta liberal politika uygulamasına geçilmesine

karar verilmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin sermaye birikimine olan ihtiyacı İran ile ilişkilerini geliştirmesini sağlamıştır. Devrimin ilk yıllarında İran'ın Türkiye kadar sermaye birikimine ihtiyacı olmasa da 1989'dan sonra İran'ın sermaye birikimine ihtiyacı artmıştır (Olson, 2005: 11,12).

1985'te Türkiye İran Pakistan arasında RCD yerine siyasal ve ekonomik bakımdan Ekonomik İş birliği Teşkilatı (EKOK) kurulması önemli bir gelişmedir (Çetinsaya, 2006: 18). 1984'de Turgut Özal ve 100 iş adamı İran'ı ziyaret ederek İran ile ekonomik ve ticari ilişkiler geliştirmeyi hedeflemiştir. Başbakan Turgut Özal'ın İran ziyaretini Kenan Evren şu sözleri ile eleştirmiştir;

“Özal bugün Tahran'dan döndü... İran Türkiye'ye hiç arkadaş olarak bakmadı... Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail Safavi'yi mağlup ettiği günden bu yana, İran bizden intikam alma şansını bekledi. Doğal olarak, Şii Sünni düşmanlığının kökeninde bu intikam arzusu yatar. Özal'a zaman zaman İran, Libya ve Suriye'ye asla güvenmemesi gerektiğini ve bu üç ülkenin yönetiminin Türkiye'yi dostane bir şekilde görmediğini söyledim. Ama onu ikna edemedim. Konuyu her zaman ticaret açısından görüyor ve İran ve Libya ile gereksiz dostluk kuruyor.”

(Aslantepe, 2018) diyerek Türk- İran ilişkilerinin yakınlaşmasını eleştirmiştir. Türkiye'de 1980 darbesinden sonra Özal dönemi ile liberal ekonomi dönemi başlamıştır. Türkiye İran-Irak Savaşı'ndan tarafsız politika izleyerek iki ülke ile de ekonomik ilişkileri geliştirme politikası izlemiştir (Şahin, 2020: 172).

3.3. 1980 İran- Irak Savaşı ve Türkiye'nin Tutumu

1970'lerde SSCB ve ABD'nin dahil olduğu bölgesel değişim ve rekabet İran-Irak ilişkilerini etkilemiştir. 1970'lerde Muhammed Rıza Şah'ın kendisini Körfezin en güçlüsü ve koruyucusu olarak görmesi iki taraf arasındaki ilişkileri tırmandırmıştır. Humeyni, sürgün yıllarını Necef'te geçirmiştir. Humeyni, 8 Nisan da İran- Irak halkını uyarmış, çok geç olmadan rejimi yıkmaya davet etmiştir. 1979 devrimin yaşandığı yılın temmuz ayında Saddam Hüseyin iktidara gelmiş, 17 Eylül 1980'de Irak Cezayir antlaşmasını fes ettiğini duyurmuştur. 22 Eylül'de savaşı resmen başlatmıştır (Özdemir, 2020: 58-61).

Saddam Hüseyin, 1975 Cezayir anlaşmasını televizyon kameralarının önünde yırtarak resmen tanımadığını ilan etmesinden 5 gün sonra Irak, İran'a geniş çaplı bir saldırı başlatmıştır. Saddam Hüseyin İran'ın Rehine krizi ile meşgul olduğundan ve yeterli askeri hazırlığı bulunmadığı için

ülkeyi kolayca işgal edebileceğini düşünse de tarih farklı bir şekilde seyretmiştir (İzzeti, 2006: 87,88). İran-Irak Savaşını, Humeyni'nin rejim ihracı politikasına uluslararası alanda ilk tepki olarak yorumlayabiliriz.

Türkiye, savaş süresince aktif tarafsızlık politikası yürütmeye çalışmıştır (Özdemirci, 2014: 74). Türkiye, İran- Irak Savaşı'nda tarafsızlık ve denge politikası izlemesinde; Irak'ın savaşı kazanması halinde İran'ın istikrarsızlaşması, bu durumdan SSCB yararlanacağı, İran kazanırsa da Körfez ülkelerinin güvenliklerinin tehlikeye gireceği endişesi hâkim olmuştur. Bu dönemde uluslararası siyasette, taraftardan birinin savaşı kazanması halinde kazanan tarafın bölge ve dengeleri değiştireceği devletlerin politikalarını şekillendirmiştir (Arı, 2010: 41).

Irak Sanayi ve Madenler Bakanı Tahir Tevfik'in savaşın ilk dört ayında Türkiye'yi dört defa ziyaret etmesi, İran tarafından eleştirilmiştir. Türkiye, Irak'a yardım etmekle itham edilmiştir (Özdemirci, 2014: 79). Türkiye'de Dışişleri Bakanı taraflara askeri malzeme yardımı yapılmayacağını ve aynı zamanda Türkiye'de hava sahalarını kullanarak yapılacak olan askeri malzeme ve personel sevkine de izin verilmeyeceğini, tarafsız politikalarını koruyacaklarını açıklamışlardır (Özdemirci, 2014: 77). Türkiye tarafsız politikasını savaş boyunca korumaya özen göstermiştir. (Gürkaş, 2007: 229).

1980-1988 İran- Irak savaşı Türk İran ilişkilerini etkilemiş, 1982 yılından itibaren İran'ın Kuzey Irak'ta cephe açması, Iraklı Kürt gruplarla Bağdat'a karşı iş birliği yapması, Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Türkiye, Irak sınırında bir takım askeri tedbirler alma yoluna gitmiştir. Kuzey Irak'ta Kürt gruplarla iş birliği içinde olan İran, Türkiye'nin askerî harekâtlarından rahatsız olmuştur. Aynı zamanda Türkiye'nin tarafsız konumunu kendi çıkarları açısından önemli bulan İran, Türkiye ile 1984 Kasım'da kendi aralarında Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden eylemlere izin vermeyeceğini taahhüt veren bir anlaşma imzalamıştır (Çetinsaya, 2006: 14).

Bu süreçte İran kendine müttefik aramış ve yalnızlaştırma politikasına karşı önlemler almaya çalışmıştır. Türkiye ve İran arasında Türk İran Sanayi Protokolü imzalanmıştır. Başbakan Bülent Ulusu İran heyetini kabulünü yaptığı açıklamasında “*İran Türkiye'ye yakınlığından rahatsızlık duyanlara rağmen daha iyiye gittiğini dile getirmiştir*”. Savaşın şiddetlendiği ve rejimlerin kendi çıkarları doğrultusunda tarafları desteklediği bu süreçte Türkiye iki ülke ile ticari ilişkilerini geliştirme girişimlerinde bulunmuştur. Ankara'nın politikası sorunları çözebilmede ticari ilişkilerin etkin olacağı anlayışından hareket etmiştir (Özdemirci, 2014:86-88). 1983 -1984 yılları arasında Türkiye ve İran'ın ticaret hacmi 2,3 milyar dolar ile en üst seviyeye ulaşmıştır. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren, Ortadoğu ekonomilerinin düşen

petrol fiyatları ile yavaşlaması ticaret hacmini savaş öncesi döneme geriletmiştir (Pulat, 2018: 104).

İran-İrak savaşının en önemli meselesi uluslararası alanda petrol olmuş, söz konusu petrol ile ilgili mesele savaşın iki devlet arasında kalmayacağını göstergesi olmuştur. Başta Batılı ülkeler ve Japonya tedirginliklerini dile getirmişlerdir. Türkiye de bu durum endişe yaratmakla birlikte Enerji Bakanı Serbülent Bingöl, “*Irak Türkiye boru hattının işlemeye devam ettiğini*” açıklayarak Türkiye açısından bir sorun olmadığını kamuoyuna açıklamıştır. Açıklamadan kısa bir süre sonra Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının Midyat-Silopi kısmında patlama meydana gelmesiyle boru hattı işleyemez duruma gelmiştir. Bu durum Türkiye'yi diğer ülkelerin göreceği zarar bağlamında üst sıralara taşımıştır (Özdemirci, 2014: 76). Türkiye savaşta tarafsız politikasını sürdürmeye çalışırken diğer taraftan Irak'ın Kerkük vilayetinde ve İran'ın Azerbaycan bölgesinde yaşayan etnik kökeni Türk olan vatandaşların yaşadığı sıkıntılar ve ticareti olumsuz etkileyen, Irak'ta tır şoförlerinin kaçırılma olayları gibi olumsuz gelişmelere maruz kalmıştır (Özdemirci, 2014: 84). Türkiye bu süreçte maddi ve manevi zararlara uğramıştır.

Türkiye savaşta arabuluculuk yapmak için İslam İş birliği Teşkilatı (İİT) ve Arap Birliği gibi devletlerarası kuruluşlar aracılığı ile girişimlerde bulunmuştur. İİT'nin, Taif zirvesinde aracılık komitesinde Türkiye de yer almıştır. Dönemin Başbakanı Bülent Ulusu Arap Birliği'nin ricası ile arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur. Türkiye arabuluculuğu gündeme getirilse de tarafların tutumu buna izin vermemiştir. Taraflar arasında 1987'de kopan ilişkiler Türkiye'deki Tahran ve Bağdat Büyükelçilikleri üzerinden sürdürülmeye çalışılmıştır (Sayın, 2015: 38,39). Rafsancani, savaş sonrası ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılar ve savunmadaki yetersizlikler nedeniyle uluslararası sistem ile diyalog kurma politikası izlemek istemiştir (Tamer, 2018:19).

3.4. 1980 İran- Irak Savaşı ve ABD'nin Tutumu

ABD'nin bölgedeki temel dış politikası, bölge ülkeleri arasındaki güç dengesini korumak olmuştur. İran- Irak Savaşı, Irak hükümetinin ABD'ye sunabileceği en büyük hediye olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır (İzzeti, 2006: 88). SSCB basını, İran-İrak Savaşı'nı değerlendirirken “*asıl meselenin iki ülke arasındaki anlaşmazlıklardan ziyade, ABD ve İsrail'in emperyalist politikaları ve yaptırımlarından kaynaklandığını*” savunmuştur (Özdemirci, 2014: 74).

ABD Başkanı Jimmy Carter savaşın başlamasından sonra tarafsızlığını ilan etmiştir. İran'ın 1982'de HürremŞehr' deki başarısı ve savaşın İran topraklarından, Irak topraklarına taşınması ile ABD'nin yeni Başkanı Reagan Irak lehine politika izlemeye başlamıştır (Arı, 2020: 441). İran- Irak Savaşı hakkında ABD'nin dış politika yapıcısı Henry Kissinger şunları söylemiştir; *“Savaşı taraflardan birisinin kazanması halinde Batılı devletlerin ve belki de SSCB Birliğinin çıkarları tehlikeye girecektir. İran'ın zaferi dünyanın ekonomik ve siyasi istikrarını tehdit edecek, daha az mümkün görünmekle birlikte Irak'ın olası bir zaferi ise terörizmi destekleyen ve Kuveyt gibi ılımlı ülkeleri tehdit eden seküler Irak rejimini güçlendirecektir”* şeklinde ifade etmiştir. Bu görüşlerden hareketle ABD özellikle 1982'den savaşın bitimine kadar İran'ın savaşı kazanmasını engellemek için Irak'ı askeri, ekonomik ve siyasi olarak desteklemiş aynı zamanda dünyanın dört bir köşesinden mali ve askeri yardımların Irak'a ulaşmasını sağlamıştır. Irak'a silah satmaları için Batılı müttefiklerini teşvik ederken İran'a silah ambargosunun uygulanmasını sağlamıştır (İzzeti, 2006: 88-90).

1984 başlarında ABD Başkanı Reagan hükümeti, İran'ı terörü destekleyen ülkeler arasına almıştır. ABD 1987 yazından itibaren İran'la doğrudan savaşa girmiştir. ABD nükleer silahlara sahip gemilerin ve küçük gemilerin de bulunduğu 35 adet savaş gemisini bölgeye göndermiştir. ABD, Vietnam Savaşından sonra bir kriz bölgesine en geniş askeri gücü göndermiştir (İzzeti, 2006: 94,95). 1987 Eylül'ünde ABD İran'a ait İran Ecr adlı askeri gemiye füze saldırısında bulunmuştur. 19 Ekim'de İran, ABD City Oil adlı ABD bayrağı ile seyreden bir Kuveyt gemisine saldırmıştır. Bunun üzerine ABD uçakları İran'ın denizdeki petrol platformlarını bombalamışlardır. ABD tarafından İran donanmasına bağlı savaş gemileri İran'ın petrol platformları, sivil tekne ve gemileri bir sivil yolcu uçağı saldırıya uğramıştır. ABD savaş boyunca Irak lehine savaşa müdahale etmiştir (Arı, 2020: 433). ABD İran'ın politikalarına neticesinde, ABD dost bir yönetimin devrilmesi, ABD'ye karşıt güçlerin çoğalması, petrol akışının kesilmesi ve ABD çıkarlarına hizmet etmeyen bir ülkenin eline geçmesi ABD çıkarlarına ciddi zararlar verebilirdi (İzzeti, 2006: 96). ABD'nin bu endişeleri Irak'ı desteklemesinde etkili olmuştur.

Temmuz 1988'de ABD donanmasına ait Vincent savaş gemisi tarafından İran'a ait sivil yolcu uçağının (Arı, 2020: 433). Hürmüz boğazının güneyinde Bender Abbas'tan Dubai'ye giderken düşürülmesiyle birçok sivil yaşamını yitirmiştir. Bu olay ABD'nin İran'ın sivillerini hedef aldığının en açık göstergesidir (İzzeti, 2006: 97). İran da askeri teçhizatların tükenmeye başlaması ve ABD'nin ekonomik, siyasal, askeri baskıları sonucunda İran 18 Temmuz 1988'de BM'nin 598 sayılı kararını ve ateşkesi kabul ettiğini, birkaç gün sonra da Irak söz konusu kararı

kabul ettiğini duyurmuştur (İzzeti, 2006: 97). 1980'lerde İran-Irak Savaşı iki ülkeyi ekonomik ve siyasal olarak yıkıma uğratmıştır.

3.5. Türkiye ve İran'ın Kuzey Irak'ta Güç Tahakküm Etme Çabası

20.yy'da Türkiye ve İran'ın ayrılıkçı etnik hareketler yaşamaları iki ülke ilişkilerinde sürekli bir güvensizliğe neden olmuştur (Afacan, 2018: 3). Kürtlerin; Türkiye, İran, Irak Suriye'nin sınır bölgelerinde yoğunlaşması bölge dışındaki küresel aktörlerin bu Kürt nüfusun varlığını kendi politikaları ve hedefleri doğrultusunda kullanmalarına alan açmıştır. 1990'lı yıllarda İran, Türkiye'yi Halkın Mücahitleri Örgütü'ne destek vermekle Türkiye'de İran'ı PKK'ya destek vermekle suçlamıştır. Bu dönemde karşılıklı terörü destekleme iddiaları ve suçlamaları ilişkileri gerginleştirmiş, olumlu bir diyalog gerçekleştirilememiştir. Terörle mücadelede zaman zaman sıkıntılar yaşansa da iş birliğine gidildiği dönemlerde olmuştur (Caner, 2022: 498).

1980'lerde Türkiye Bağdat'ın, Kuzey Irak'ta kontrolü kaybetmesinden endişe etmiştir. Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) ve PKK'nın 1983'te ortak düşmanlara karşı hareket edeceklerine dair Birlik İlkeleri Antlaşması imzalamaları, Türkiye'nin endişesinin haklı olduğunun bir göstergesidir. Ancak bu antlaşma uzun süreli olmamıştır. Körfez Savaşından sonra bu iki grup sürekli karşı karşıya gelmişlerdir (Olson, 2005: 13). Türkiye ve İran bölgedeki Kürtlerin Bağdat'ın kontrolüne girmesini istememiştir. Bu süreçte taraflar bölgede kendi üstünlüklerini kurma rekabeti içerisinde olmuşlardır.

Turgut Özal bu dönemde Türkiye'nin Soğuk Savaşın bitmesi ile kaybettiği düşünülen prestijini tekrar kazanma ve Türkiye'yi önemli bir ülke haline getirme politikası nedeniyle Kürt meselesine müdahale için bölgede aktif olunması gerektiğini savunmuştur. Bu süreçte Türkiye'nin Batı tarafından destekleneceği ve Türk askeriyesinin modernize edilebileceği düşüncesi hâkim olmuştur (Kışman, Aydın, 2017: 42).

1980 İran- Irak Savaşı'nda İran'ın Saddam'a karşı KDP ve Kürdistan Yurt Severler Birliği (KYP) ile birlikte savaşması Türkiye için kaygı verici olmuştur (Çetinsaya, 2006: 4). 1983'de Bağdat ile Sınır Güvenliği Antlaşması imzalayan Türkiye, Irak topraklarında sıcak operasyonlar yürütmüştür (Türkmen, 2012: 158). 26 Mayıs 1983'te Türkiye Bağdat'ın onayı ile Kuzey Irak'tan 40 km içeri girerek PKK 'ya operasyon düzenlemiştir. Bu operasyondan rahatsızlığını İran şu şekilde ifade etmiştir; *“Türkiye'nin petrol bölgelerini korumak için Irak'a NATO'da destek olduğunu ve böylece ABD çıkarlarına yardımcı olduğunu iddia etmiştir”*. Ekim 1984'de Bağdat'ın Türkiye'nin askeri operasyonuna izin vermesine İran karşı

çıkmiştir.28 Kasım 1984'te İran ve Türkiye arasında *“Her ülkenin kendi topraklarında diğer ülkenin güvenliğine yönelik hareketlere izin vermesini engelleyen”* bir Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır (Olson, 2005: 13).

15 Ağustos 1986'da ve 3,4,27 Mayıs 1987'de Türkiye'nin Kuzey Irak'ta PKK'ya yönelik hareket düzenlemesin Rafsancani eleştirmiş, *“Türkiye'nin Kerkük'teki petrol yataklarını ele geçirmeyi hedeflediği”* iddia etmiştir. Olson'nun aktarımına göre; Türkiye'nin Kürt meselesi hakkında araştırma yapan Fred Halliday ve Henri Barkey, Türkiye'nin Kuzey Irak politikasını, Kürtlerin bağımsızlık ve özerklik istemesini oluşturacak ortamı önlemeye çalıştığı şeklinde yorumlamıştır. İran'ın asıl endişesi ise Türkiye'nin Kuzey Irak'ta varlığının artırması, sınır güvenliğini daha güneye ve doğuya genişletmesi İran için bölgede yaşayan Azeri ve Kürtlerin Türk etkisinin altına girmesi olmuştur (Olson, 2005:14, 15). İran Türkiye'yi ABD'nin müttefiki görerek temkinli yaklaşırken Türkiye'de İran'ı PKK terörüne verdiği destek bağlamında tehlikeli bulmuştur (Afacan, 2018: 4).1990'lı yıllarda Irak'ın kuzeyinde güç mücadelesi ve 1996 sonrası İsrail ile Türkiye arasında geliştirilen askeri ve istihbarat iş birliği taraflar arasında güven bunalımını derinleştirmiştir (Tamer, 2018: 18).

1992'de yapılan seçimlerde Irak'ın kuzeyinde KDP ve KYB öncülüğünde fiili bir Özel Bölgesel Yönetim kurulmuştur. Bu dönemde Türkiye Barzani liderliğinde Erbil merkezli KDP'yi desteklerken İran'da Süleymaniye merkezli KYB'yi desteklemiştir. KYB İran'a Kürtlere özerklik verilmesinin, Irak devletine zarar vermeyeceğini temenni ederek ikna etmiştir (Tamer,2016:106). Türkiye ve İran 1992'den 1998'e kadar ülkelerinde yaşadıkları Kürt meselesini kontrol etmenin Kuzey Irak'taki Kürtleri kontrol etmeyi gerektirdiğine inanmışlardır (Olson, 2005: 21,28). Türkiye, Suriye ve İran bölgede kurulabilecek bağımsız bir Kürt devletine karşı farklı yerel grupları destekleyerek bu sayede siyasi kazanımlar elde etme politikası izlemişlerdir (Tamer, 2016: 106).

3.6. Kuzey Irak'ta Rekabetten İş Birliğine

ABD'nin Irak'ın kuzeyinde bir Kürt devleti kurma isteği Suriye, Türkiye ve İran'ı yakınlıştırmıştır. İsrail'in Kuzey Irak'taki Kürtleri bir müttefik olarak görmesi ve bağımsız bir devlet kurma yönündeki teşviki Türkiye-İsrail ilişkilerinde kaygı ve güvensizlik ortamını doğurmuştur (Arı, 2010: 134). Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kurulmasını engellemek amacıyla Türkiye, İran ve Suriye arasında bir dizi Güvenlik Anlaşması imzalanmıştır. Ancak İran ve ABD arasında gerginliğin giderek tırmanması, İran'ın, ABD'nin bölgedeki varlığını Türkiye üzerinden yürüttüğü düşüncesi bölgedeki Kürt grupların İran, Türkiye ve ABD

arasındaki güç mücadelesini kendi aralarındaki ilişkilerde denge unsuru olarak kullanmalarını doğurmuştur. Türkiye ve İran ilişkilerinin gerilmesinde etkili olmuştur (Gürkaş, 2007: 232).

1991 sonrası Kuzey Irak meselesi ile ilgili Türkiye, Suriye ve İran birlikte hareket etmek için toplantılar yapmışlardır. Bu dönemde Türkiye, İran ve Suriye Ankara'da üçlü bir toplantı düzenleyerek Irak'ın toprak bütünlüğü karşı duyarlılık ortaya koymuşlardır (Arı, 2010: 49.) (Çetinsaya, 2006: 4) Türkiye ve İran bölgede ABD'nin ve Avrupa'nın desteklediği bağımsız bir Kürt devletini engellemek için protokoller imzalamışlardır. Aynı zamanda İran ve Suriye'de bölgede oluşabilecek bağımsız Kürt devletine karşı politika izlemişlerdir. Eylül 1994'te Türkiye ve İran arasında, kendilerini tehdit eden gruplara karşı nasıl politikalar izleyeceklerine dair yetkililer arasında yaklaşık 10 toplantı yapılmıştır. 15 ve 17 Temmuz 1994'te Süleyman Demirel ve Rafsancani'nin Tahran'da yaptıkları toplantıda Kürtler konusunda iki ülkenin güvenlik sorunlarını konuşmuştur (Olson, 2005: 21, 23,28).

8 Eylül 1995'te Türkiye, İran ve Suriye arasında yapılan 7 görüşmenin konusu Kuzey Irak'taki bağımsız bir Kürt devleti olasılığı olmuştur (Olson, 2005: 24). Necmettin Erbakan Türkiye'deki Çekiç Güç'e 31 Aralık 1996'da son verilmesi gerektiğini açıklamıştır. Erbakan Çekiç Güç'ün varlığını İran, Irak ve Suriye ile iş birliğinin önünde bir engel olarak değerlendirmiştir (Çetinkaya, 2023: 108).

1997 Mayıs ayında Türkiye 50.000 Türk askeri 200-300 kadar tank ve zırhlı araç ile Kuzey Irak'ın PKK üslerini vurmak için hareket düzenlemiştir ve KDP 10.000 peşmerge ile harekate destek vermiştir. İran, Türkiye'nin Kuzey Irak'taki petrol dağıtımını işini kontrol edebileceğini düşünse de Olson'a göre; İran'ı asıl endişelendiren bölgede İran'ın Azeri ve Kürt nüfusu olmasıydı (Olson, 2005: 39). 1997'de İran'dan Türkiye'ye 1250 km bir alandan geçecek olan İran, Türkiye, Türkmenistan, Batı Türkmenistan'dan boru hattı 1999'da tamamlanmıştır. Bu boru hattı PKK'nın o dönemde aktif olduğu bölgeden geçecek olması, Türkiye ve İran'ının güvenli bir iş birliği geliştirmelerini etkileyen nedenlerdendir (Olson, 2005: 16, 17).

1998'de Türkiye ve Suriye arasında imzalanan güvenlik protokollerine rağmen Suriye'nin PKK'yı desteklemesi ve Abdullah Öcalan'ı Suriye topraklarında ikamet ettirmesi nedeni ile 1998 Ekim ayında Türkiye ve Suriye arasındaki kriz tırmanmıştır. Bu doğrultuda bölgedeki aktörler krizin bir savaşa dönüşmeden diyalog yolu ile çözülmesi için çaba sarf etmişlerdir. Bu dönemde en fazla çaba sarf eden İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi ve Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek olmuştur. Harrazi ve Mübarek Türkiye'nin askeri müdahale konusundaki ciddiyetini, Suriye yönetiminin fark etmesini de oldukça etkin rol oynamışlardır. Bu kriz,

sürecinde mekik diplomasinin önemini ortaya koymuşlardır. Suriye ve Türkiye arasında bir çatışma yaşanmadan sorun diyalog yoluyla çözülmüştür (Gökcan, 2018: 195).

1999 sonrası İran Türkiye ile PKK konusunda iş birliği yapmıştır (Çetinsaya, 2006: 3). Türkiye'deki PKK örgütünün bir uzantısı da İran'da, 2004'de kurulan Kürdistan Özgür Yaşam Partisi (PJAK)'dir. PKK'nın Türkiye için ifade ettiği tehdidi, İran'da da PJAK ifade etmektedir. Bu dönemde iki ülkeyi ortak güvenlik tehditleri bir araya getirmiştir. Yüksek Güvenlik Komisyonu ve Yüksek Hudut Komisyonu şeklinde operasyonları sevk ve idare mekanizmaları devreye sokulmuştur. İki ülke teröre karşı ortak operasyonlar yürütmüşlerdir (Caner, 2022: 498). İran'da PKK'nın bir kolu olan PJAK yapılanmasının ABD'nin İran'a karşı bir koz olarak kullanabileceği kaygısı oluşmuştur. Bu durumu tarafların güvenlik merkezli ilişkilerini olumlu yönde etkileyen bir faktör olarak değerlendirebiliriz (Tamer, 2018: 20).

Türkiye bölgesel tehlikelere ve ayrılıkçı hareketlere karşı güvenlik eksenli bir politika izlerken İran ise küresel aktörlerin tehditlerinin önüne geçmeyi amaçlamıştır (Afacan, 2018: 5) Aynı zamanda ABD'nin Kuzey Irak'ta bağımsız Kürt devletini destekleme politikası bölgede güçlü bir Türkiye istememesinden kaynaklanmaktadır. 1991'de SSCB'nin dağılmasından sonra bölgede oluşan yeni Türk devletlerini Türkiye'nin etki alanına girmesini istemeyen ABD, bağımsız Kürt devleti politikası yürütmüştür. ABD'nin bölge politikası bölgede iki kadim devletlerden olan ve köklü devlet geleneğine sahip Türkiye ve İran'ın stratejik ilişkiler geliştirmesini ve iş birliğini engellemeye yöneliktir. Ancak ABD'nin Kürt devleti kurma politikası iki ülkeyi bu dönemde yakınlaştırmıştır.

Türkiye ve İran için PKK'nın ve PJAK'ın tehdit olarak görülmesi ve ABD tarafından desteklenebileceği kaygısı iki ülkeyi yakınlaştırmıştır (Tamer, 2006: 20). Türkiye ve ABD'nin Kuzey Irak meselesinde ters düşmesi bu iki devletin bölgesel iş birliğini sınırlandırmıştır. Türkiye en başından beri Irak'ın toprak bütünlüğünü savunmuş, ABD'nin Irak operasyonuna karşı çıkmıştır. İran ise Saddam Hüseyin rejiminin yıkılması için Irak'taki Şii nüfusu destekleyerek ABD ile örtülü iş birliğine gitmiştir (Ercan, 2015: 432). İran için Saddam Hüseyin rejiminin yıkılması olumlu bir gelişme olsa da bu gelişmelerden sonra ABD'nin Çifte Çevreleme Politikası ile bölgede askeri varlığını artırması olumsuz bir gelişmedir (Olson, 2005: 17). ABD'nin mevcut İran politikası, Türk dış politikasının hem geleneksel hem de mevcut bağamları ile düşünüldüğünde Türkiye'ye zararlı sonuçlar doğurmuştur (Çetinsaya, 2006: 5).

3.7. 1990 Irak'ın Kuveyt İşgali

2 Ağustos 1990'da Saddam Hüseyin Kuveyt'i işgal etmiştir. Bölgenin en büyük petrol kaynaklarına sahip Kuveyt'in Saddam tarafından işgal edilmesi, ABD'nin uluslararası koalisyonu harekete geçirmesine neden olmuştur (Jane, 2017: 273-274). ABD ve NATO üyeleri Türkiye'nin stratejik konumundan dolayı koalisyonun bir parçası olmasını isterken Türkiye'de siyasi ve ekonomik kaygılar oluşmuştur. Petrol ihtiyacını neredeyse üçte ikisini Irak'tan karşılayan ve aynı zamanda Kerkük-Yumurtalık boru hattından yılda yaklaşık 300 milyon dolar gelir elde eden Türkiye, Irak'ın istikrarının bozulmasıyla ekonomik ve enerji anlamında olumsuz etkilenmesi bu süreçte temkinli olmaya iten bir etken olarak ön plana çıkmıştır (Kışman, Aydın, 2017: 40).

Kuveyt'in işgali, uluslararası siyasette tansiyonu yükseltmiş ve ABD'nin öncülüğünde uluslararası koalisyonun Saddam Hüseyin'in yönetimindeki Irak'a güç kullanması ile sonuçlanmıştır. BM 6 Ağustos 1990'da 661nolu kararı ile Irak'a ekonomik yaptırımlar ve ambargo uygulamasına karar verilmiştir (Kışman, Aydın, 2017: 40). Bu durumda, Türkiye ABD'nin yanında yer alarak BM ambargo kararına uymuş ve Türkiye'nin ekonomisi zarar görmüştür. Türkiye, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının 5 yıl boyunca kapalı olması Türkiye ekonomisine zarar vermiştir. 1996'da boru hattı yeniden açılmıştır. Ambargonun kalktığı 1996'dan 2003 ABD'nin Irak işgaline kadar petrol akışı sürmüştür (Çetinkaya, 2023: 113). Clinton yönetimi, İran ve Irak'a BM ambargoları, ekonomik ambargolar ve uçuşa yasaklı bölgeler oluşturma şeklinde uygulamıştır (Jane, 2017: 273-274).

Carter 1980'de Carter doktrini ile bölgedeki çıkarlarını korumak için iç veya dışarıdan gelebilecek bir tehdide karşı askeri güç kullanacağını belirtmiştir. 1990 -1991'de Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ile Bush askerlerini bölgeye göndermiş ve Carter Doktrinini I. Körfez Savaşı ile hayata geçirmiştir (Cengiz, 2022: 22). I. Körfez Savaşı sonrasında ABD, İran ile Irak'ı Çifte Çevreleme Politikasını hayata geçirmiştir (Jane, 2017: 273-274). ABD artık bu iki ülkeyi birbirine karşı kullanma politikasını terk ederek artık iki ülkeyi birden tecrit etmeye yönelik yeni bir politika izlemeye başlamıştır (Altunışık, 2009: 72).

Irak'ın Kuveyt işgaline karşı ABD, Fransa, Birleşik Krallık, Suudi Arabistan, Suriye ve Mısır'ın aralarında bulunduğu koalisyon gücü ile Irak'a karşı "Çöl Fırtınası Operasyonu" düzenlemiştir (Güzel, 2018: 58). 16 Ocak 1991'de ABD ve müttefikleri Çöl Fırtınası Operasyonunu başlatmışlar, Çöl Fırtınası Operasyonu ile havadan yapılan bombardıman sonucu çok sayıda sivil yaşamını yitirmiştir. Büyük kayıpların verildiği operasyon sonucu Saddam 27 Şubat

1991'de BM'nin kararını kabul etmiş ve savaş sona ermiştir (Çavuşoğlu, 2022: 127). BM Konseyinin 687 sayılı kararı ile ateşkes sağlanmış, Irak Kuveyt'in bağımsızlığını tanımıştır. 28 Şubat 1991'de Irak Kuveyt'ten çekilmiştir. 1991 Irak'ın Kuveyt işgalinden sonra ABD ve koalisyon güçleri ülkenin parçalanacağından ve Irak da Şiilerin etkisi ile İran'ın güçleneceğinden kaygı duydukları için 27 Şubat'ta operasyonlarını bitirmişlerdir (Daban, Daban, 2018: 98,99).

Irak'ın Kuveyt işgaliyle başlayan I. Körfez Savaşı sonrası, Kuzey Iraklı Kürtler, Saddam rejiminin ordusuna karşı isyan etmiştir. Saddam ordusu Kürt gruplara ağır silahlarla karşılık vermiştir. Bu yaşanan olaylar sonucunda Türkiye ve İran sınırında sığınmacıların artması, ABD bölgede varlığını askeri ve siyasi açıdan da arttırmasına neden olmuştur (Çetinsaya, 2006: 14). I. Körfez Savaşı sonrası, ülkenin kuzeyinde Kürtler, güneyinde Şiiler ayaklanmışlardır. Bu iki önemli aktör Irak'ın şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu gruplar bölgesel ve küresel aktörlerin Irak politikalarının şekillendirirken kullanabilecekleri unsurlar haline dönüşmüşlerdir (Tamer, 2016: 106).

ABD'nin bu yeni Körfez politikasına etki eden iki husus vardır. Bunlar: SSCB'nin dağılması ile ABD'ye karşı olacak ülkeleri destekleyecek gücün artık olmaması, KİK üyesi devletlerin (Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Katar), ABD ile askeri ilişkilerini geliştirmesi ve ABD'ye askeri üs sağlamakta daha az çekingen davranmalarıyla ABD'nin İran ve Irak'ı çevreleme politikasını uygulaması kolaylaşmıştır. Çifte Çevreleme Politikasının en önemli ayağı Körfez'de artan ABD'nin askeri varlığı olmuştur (Çavuşoğlu, 2022: 129).

I. Körfez Savaşı'nın Türk dış politikasına etkileri siyasi anlamda olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Türkiye'nin boru hatlarından gelen gelirinin kesilmesi, Güneydoğusu bölgesinde işsizlik oranlarının artması, Irak ile olan ticari ve sınır ticaretinin ortadan kalkması, Saddam'ın bölgede yaptığı katliamlardan kaçan insanların Türkiye'ye gelmesi Kürt sorununun daha da derinleşmesine neden olmuştur. Türkiye'nin güneydoğusunda işsizlik ve ekonomik sorunların artması Kürt meselesini daha ciddi hale gelmesini etkileyen en önemli faktörlerden birisi olmuştur (Kaya, 2021: 28). Türkiye, bu dönemde Irak'ın istikrarsızlaşması güç kaybetmesi sonucu bölgede özellikle bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasından, Türkiye'nin Güneydoğu bölgesindeki Kürt kökenli vatandaşları etkilemesinden endişe duymasına neden olmuştur. Söz konusu Kürdistan devleti Türkiye, İran, Irak ve Suriye topraklarının bir bölümünü kapsamaktadır. Türkiye için diğer bir önemli konu Musul ve Kerkük'teki Türkmenlerin durumu olmuştur. Kerkük ve Musul halkının can güvenliğinin sağlanmasından kaygı duymuştur

(Kışman, Aydın, 2017: 42). 1990 Irak'ın Kuveyt işgali ve sonrasında 1991'de SSCB'nin dağılmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla bölgede yeni devletler kurulmuştur. Türk -İran ilişkileri SSCB'nin dağılması ve bölgede yeni devletlerin kurulması ile yeni boyutlar kazanmıştır.

3.8. 1991 SSCB'nin Dağılması ve Türk- İran-ABD İlişkileri

I. Dünya Savaşı sonrası İngiliz, Fransa gibi Ortadoğu'da hâkim olan Avrupalı güçler savaş sonrası bölgedeki etkinliklerini yitirmişler ve bölge SSCB tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Avrupalı güçlerin hakimiyetinin azalması ile bölgede ABD varlığını arttırmaya ve güç kazanmaya başlamıştır. 1991'de SSCB dağılana kadar iki süper güç için bölge bir mücadele alanı haline gelmiştir (Güzel, 2018: 51). Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye -ABD ilişkileri bazen iş birlikçi bazen de çatışan çerçevede gelişmiştir. Türkiye ve ABD Soğuk Savaş sonrası döneminde müttefik ilişkileri devam ettirse de Türkiye ve ABD arasındaki Kıbrıs Sorunu, askeri ve ekonomik yardım konusu, Kuzey Irak'taki gelişmeler, Ermeni meselesi ve ABD'nin Kürt sorununa yaklaşımı iki ülke arasındaki anlaşmazlıkları da beraberinde getirmiştir (Kaya, 2021: 26-27).

Soğuk Savaş sırasında ABD için Ortadoğu'nun anlamı, bölgenin sahip olduğu petrol kaynakları, bu petrol kaynakları sayesinde Avrupa'nın yeniden inşasına katkıda bulunması ve aynı zamanda SSCB'nin etkisinin sınırlandırmada oynadığı rolü olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde bölge petrol kaynaklarını ile önemini korumaya devam etmiştir. SSCB'nin dağılması ile NATO ve Varşova Paktı arasındaki denge bozulmuş ve ABD bölgede gücünü daha fazla konsolide etmeye başlamıştır (Kışman, Aydın, 2017: 39).

Türkiye ve İran arasında SSCB'nin dağılmasıyla Orta Asya ve Kafkasya'daki rekabet yeniden canlanmıştır (Arı, 2010:104). SSCB dağıldıktan sonra taraflar, Avrasya Bölgesi'nin etkin iki devleti olma rekabeti içerisinde girmişlerdir (Sayın, 2015: 42). Yumuşama Döneminde önemi görece azalan Türkiye'nin tekrar önemli bir ülke görüntüsüne kavuşmasında SSCB'nin dağılması etkili olmuştur (Kışman, Aydın, 2017: 35). 1991 SSCB'nin dağılması ile Türkiye, Kafkasya coğrafyasında yeni oluşan devletlerle kendi stratejik çıkarları bağlamındaki ilişkilerini geliştirme sürecine girmiş, (Kaya, 2021: 25) 1991'den sonra Türkiye'nin politikası, sadece bağımsız Kürt devletine karşı değil aynı zamanda Orta Asya ve Hazar havzasından geçecek boru hatları için Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'yu güvenli bir bölge haline getirmek olmuştur (Olson, 2005: 17).

1991 SSCB'nin dağılmasıyla Kafkaslar ve Orta Asya'da yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması, Türkiye'nin bu devletlerle daha önce dış politikasında fazla bir deneyiminin olmaması bu ülkelere karşı daha dikkatli bir dış politika izlemesini gerektirmiştir. SSCB'nin dağılması ile Türkiye'nin artık Batı için önemini kaybettiği düşüncesi ve Türkiye'nin bulunduğu coğrafi bölgedeki diğer gelişmeler Türkiye'yi endişelendirmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra Türk-ABD ilişkilerini belirleyen faktörler, Türkiye'nin bulunduğu coğrafyada ki yaşanan jeopolitik ve stratejik gelişmeler olmuştur. Türkiye kendisini o coğrafyada istikrarı sağlayan ve koruyan aktör ve bölgesel bir güç olarak görmüş, bölgede oluşan güç boşluğunu doldurmaya çalışmıştır (Tamer, 2018: 14).

İran ise özellikle Güney Kafkasya bölgesinde enerji, ekonomi ve sınır güvenliği bağlamında sürdürülebilir bir politika hedeflemiştir. İran; Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan gibi Kafkasya ülkeleri ile ilişkileri derinleştirerek uluslararası tecrit politikasından kurtulmayı amaçlamıştır. İran, Hazar'ın petrol ve doğalgaz kaynaklarının ana geçiş güzergahında olmayı hedeflemesi Güney Kafkasya bölgesi için uluslararası güçler tarafından en büyük tehdit olarak görülmüştür. İran'ın, Güney Kafkasya bölgesinde Ermenistan ve Azerbaycan ile sınırı bulunmaktadır. Gürcistan, İran'ın sınır ülkesi olmasa da İran için kuzey- güney yönlü ulaşım güzergahında önemli bir ülkedir. Aynı zamanda Karadeniz ve Avrupa ulaşımında İran için önem arz etmektedir (Demir, 2022: 576, 579).

Türkiye 1991'de Türkiye Kafkasya ve Balkan ülkelerinden oluşan Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü (KEİ) kurulmasını sağlamıştır (Tamer,2006: 14). Türkiye'nin Orta Asya'daki ve Hazar Denizi bölgesinde gaz-petrol dağıtımına katılma çıkarları vardır. SSCB'nin dağılmasıyla İran, Türk milliyetçiliğinin Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran'daki Azeri nüfusu etkileyeceğine dair endişeleri artmıştır. İran'ın Kafkasya'ya yönelik politikasında İran'daki Azeri nüfusun Azerbaycan milliyetçiliğinden etkilenmesi önemli bir mesele olmuştur. İran 1993'te Erdebil'i eyalet haline getirmesi bu endişesinin bir göstergesidir. Erdebil'in konumunu yükselterek Azerbaycan'ın etkisini azaltmak istemiştir (Olson, 2005: 15).

İran'ın Kafkasya politikasında, Azerbaycan büyük öneme sahiptir. Devrimden sonra, Haydar Aliyev bir gün “SSCB Azerbaycan ve İran Azerbaycan'ın birleşeceğini” ifade etmiştir (Hüseyin,1989:289). SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'ın bağımsızlığı İran'ı kaygılandırmıştır. İki ülke arasındaki tarihsel gerginlik devam etmiştir. SSCB dağıldıktan sonra Azerbaycan ilk Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'un İran ziyaretinde; “Birleşik Azerbaycan'ın kurulmasının imkânsız olduğunu, İran içişlerine karışılmayacağını” ifade etmesi ile ilişkilerin

olumlu yönde seyretmesine ortam oluşturulmuştur (Demir, 2022: 581). ABD tarafından uygulanan uluslararası izolasyon politikasının etkisini kırmayı ve yakın coğrafyasıyla olumlu ilişkiler kurmayı arzulayan İran için Azerbaycan önemini günümüzde de korumaktadır. Ocak 2005’de İlham Aliyev’in İran ziyaretinde Bakü ve Tahran arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi için taraflar kültürel, ekonomik ve ticari alanları kapsayan bir anlaşma imzalamışlardır. Ayrıca Hatemi bu görüşmede Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Karabağ sorununda arabuluculuk teklifinde bulunmuştur (Yeşiltaş, 2006: 98). İran, Azerbaycan Türk etki alanında olmasını engelleme politikası izlemiştir. İran ve Türkiye’nin Kafkasya politikasının şekillenmesinde siyasi, kültürel, tarihsel, ekonomik ve güvenlik konuları temelinde ilerlemiştir.

SSCB'nin dağılmasıyla Batıdaki yaygın görüş bölgede oluşan güç boşluğunun bir Türkiye modeli veya İran modeli rekabeti doğuracağı şeklinde olmuştur. İki ülkenin bölgedeki rekabet alanlarının olduğu tartışmasız bir gerçeklik olsa da iki ülke bölgede rekabetlerini devam ettirmekle birlikte iş birliğini de öne çıkarmışlardır. 1992’de ECO ‘ya Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin katılması bu duruma bir gösterge olmuştur (Çetinsaya, 2006: 24). İran, SSCB'nin dağılmasıyla Türkiye ve Azerbaycan’ın güçlü bağı karşısında Ermenistan’ı engelleyici bir faktör olarak kullanmıştır. Uluslararası izolasyon ve yaptırımlara karşı İran, sıkı ilişkiler içerisinde olduğu Ermenistan’ı stratejik bir ülke olarak görmüştür (Demir, 2022: 576).

ABD, İran’a barış sürecine zarar verdiği söylemiyle 1995’te petrol ve ticaret yaptırımlarını devreye sokmuştur (Jane, 2017: 273-274). 1996’da ABD İran’a karşı uyguladığı silah ambargosunun yanı sıra İran’la iş birliği yapan ülkelere de yaptırımlar uygulamak için yasa çıkarmıştır. Örneğin bu yasa gereği Japonya, İran’ın Azedegan bölgesindeki petrol rezervleri için üç milyar dolarlık yatırım projesini iptal etmek zorunda kalmıştır (Semiz ve Akgün, 2005: 173). Bu yasa bağlamında ABD, İran’ın her türlü gelişimini, ülkeye yatırımını engellemek ve diğer ülkelerle olumlu devam edecek ilişkilerin önünü kesmek istemiştir

1990’lı yıllarda Türkiye -İran ilişkilerinin gerginliğin tırmanmasında etkin rol oynayan gelişmelerden bir tanesi Türkiye ve İsrail arasındaki askeri antlaşmalar olmuştur. 1996’da Başbakan olan Necmettin Erbakan’ın politikaları ile Türkiye-İran ilişkileri yakınlaşmıştır. Ancak Erbakan’ın görevinden tasfiye edilmesi ve bir dizi yaşanan gelişmelerle ilişkilerde yeniden gerginlik hâkim olmuştur.

3.9. Türk- İsrail İlişkileri ve Türk-İran İlişkilerine Etkisi

1990'lı yıllar Türkiye ve İran ilişkilerinde güven bunalımının yaşandığı bir süreç olarak anılmaktadır. 1991 Körfez Savaşı sonrası, Irak'ın kuzeyinde KDP ve KYP üzerinden girişilen güç mücadelesi ve Türkiye'nin yaşadığı PKK sorunu taraflar arasında güven krizine neden olmuştur ve tarafların güvensizliğini derinleştirmiştir. 1996 sonrası Türkiye İsrail'le yaptığı askeri ve istihbarat iş birliği bu dönemde güven krizini derinleştiren gelişmelerden olmuştur (Tamer, 2018: 19).

Türkiye 1991'de Demirel- İnönü koalisyon hükümeti döneminde İsrail'le olan ilişkileri geliştirmiştir. 1993'te Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin İsrail'i ziyareti sırasında Türkiye'nin Millî İstihbarat Teşkilâtı (MİT) ve MOSSAD arasında iş birliği öngören anlaşma imzalamıştır. 1994-1995 görüşmeler sürecinde taraflar arasında askeri, istihbarat, ekonomik, siyasal ve su gibi konularda kapsamlı iş birliği yapılmasının gerekliliği ortaya konmuştur. 1996'da Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Demirel'in İsrail'i ziyaret sürecinde Askeri İş Birliği Anlaşması imzalanmış, ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır (Arı, 2010: 126). Bu anlaşma özellikle Suriye ve İran'ın tepkisini çekmiştir. Dönemin Savunma Bakanı Oltan Sungurlu antlaşmanın içeriğinin kamuoyuna sızması üzerine yaptığı açıklamada; *“Türk üs ve hava sahasının İsrail'in kullanımına açılacağını yalanlarken”* Orgeneral Çevik Bir; *Türk Silahlı Kuvvetleri ve İsrail güvenlik güçlerinin birlikte istihbaratta iş birliğini ve bu bağlamda Suriye ve İran'daki gelişmeler hakkında bilgi toplamak amaçlı olduğunu* ifade etmiştir. Bu anlaşma bağlamında Türk hava sahası İsrail hava kuvvetlerine açılmaktaydı. Böylece İsrail Ortadoğu'daki birçok ülkede özellikle Türkiye'ye komşu olan Suriye, İran, Irak'ta istihbarat toplama olanağı elde etmiştir. 1981'de İsrail'in, Irak'ın nükleer reaktörüne saldırısını unutmayan İran, bu antlaşmanın kendisi için bir tehdit oluşturduğunun farkında olmuştur (Arı, 2010: 127).

Komşu ülkeleri ile yaşadığı sorunlar Türkiye'nin İsrail ile siyasi, askeri ve ticari ilişkilerinin gelişmesini yol açmıştır. Bu yıllarda Türkiye İsrail stratejik bir müttefik olarak algılarken İran, Irak, Suriye gibi başlıca komşu ülkeleri rejimine tehdit olarak görmüştür. Özellikle 1991 Körfez Savaşı'nda iki ülke yakınlaşmıştır. Türkiye ve İsrail'in Irak'ın durdurulması ve Kuveyt'ten çıkarılması amacıyla bu ülke ortak bir operasyon konusunda uzlaşma içerisinde olmuşlardır. Türk Silahlı Kuvvetleri özellikle güvenlik alanında PKK ile mücadelede İsrail'in Türkiye'ye İstihbarat ve lojistik anlamında önemli katkısının olabileceğini düşünmüştür. (Yetim, 2011: 462,463).

Türk-İsrail ilişkileri yakınlaşma sürecindeyken Türkiye’de 28 Mayıs 1996’da Necmettin Erbakan başbakan olmuştur. Erbakan göreve geldikten sonra İsrail yetkilisinin Savunma Sanayi İş Birliği Anlaşmasını imzalamak için Türkiye ziyaretini erteleyerek ilk yurt dışı gezisini İran'a yapmıştır. Bu durum Erbakan'ın dış politikasını Batı’dan çok Doğu’ya yöneltmeyi amaçladığını söyleyebiliriz (Çetinkaya, 2023: 79). Erbakan'ın İran ziyareti sırasında taraflar arasında yaklaşık iki katrilyon liralık doğalgaz anlaşması imzalanmıştır. Erbakan, İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hasan Habibi ile yaptığı görüşmede ECO bünyesinde sadece Müslüman ülkelere kredi açması gereken bir banka kurulması gerektiğini dile getirmiştir (Çetinkaya, 2023: 81). Ordudan ve bürokrasiden gelen uyarılar Erbakan’ın İsrail konusunda daha ihtiyatlı olmasına yol açmıştır. 1996’da Erbakan İsrail ile Savunma ve İş Birliği antlaşmasını imzalamıştır (Yetim, 2011: 464).

1997 Gelişen Sekiz Ülkelerinin (D8) kurulması ile Türkiye kalkınma hamleleri devam ettirmiştir. 22 Ekim 1996'da Türkiye'nin daveti ile sekiz ülke Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır, İran ve Nijerya İstanbul'da gerçekleşen Kalkınma İş birliği konferansında D8'in temellerini atmışlardır. 1997'de bölgesel olmaktan çok küresel bir örgüt olan D8 ülkeleri kurulmuştur (Tamer 2018:1415). 1996'da Erbakan Tahran'da 23 milyar dolarlık doğalgaz anlaşması imzalamıştır Çetinsaya, 2006: 18). 1996 yılında Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan'ın izlediği politikalarla İsrail'e daha yakın gözüken bir dış politika yaklaşımını değiştirmeyi amaçlamıştır (Yetim, 2011:464). Bu olaydan 4 ay sonra Erbakan tasfiye edilmiştir (Olson, 2005: 36).

1997'de yaşanan Sincan Olayı sonrası yaşanan gelişmeler doğrultusunda Çevik Bir İran'ı terörizmi destekleyen ülkeler arasında göstermiştir. Erbakan hükümetinin görevden alınmasıyla Başbakan olacak Mesut Yılmaz'ın, Bakeri’yi terörist ilan etmesi ilişkileri tırmandırmıştır (Olson,2005:34-35). Sincan Belediyesi tarafından 31 Ocak 2 Şubat 1997'de Kudüs'ü anma gecesi düzenlemesi, Sincan Belediye Başkanının Filistin Kurtuluş Örgütü’nün (FKÖ) Türkiye temsilcisi ve İran'ın Türkiye elçisi Muhammed Rıza Bakeri’yi davet etmiştir. Muhalefet ve TSK Sincan'daki Kudüs'ü anma gecesini laiklik ilkelerine aykırı olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini yönelik bir saldırı olduğunu ifade etmişlerdir. Bu olay sonrası Bakeri ve Erzurum'daki İran konsolosu Said Zarif sınır dışı edilmiştir. 1996'dan İsrail-Türkiye anlaşmalarından dolayı devam eden, Türk- İran gerginliği Erbakan'ın politikalarıyla ilişkilerin seyrinin olumlu ivme yakaladığı bir süreçte (Yetim, 2011: 464), elçilerin sınır dışı edilmesi ile ilişkiler gerginleşmiştir. 11 Mayıs 1998'de Kazakistan'da yapılan ECO toplantısında Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Hatemi bir araya gelerek bölgesel ve ikili birçok konuyu

ele almışlardır. Temel konular İran'ın PKK'ya verdiği destek, Azerbaycan petrolü ve gazı için yapılan geçiş yolları olmuştur. Ayrıca Demirel Türkiye ve İsrail arasında imzalanan askeri anlaşmanın üçüncü bir ülkeye karşı olmadığını ifade etmiştir (Olson, 2005: 82).

Ariel Şaron'un 2001'de İsrail'de iktidara gelmesi Türk- İsrail arasındaki sorunlara yol açmıştır. Aynı dönemde ABD'de Clinton yerine George Bush iktidara gelmiştir. Yeni ABD yönetimi ile Ariel Şaron'un Ortadoğu çıkarları örtüşmüştür. Ancak bölgede barış ve istikrar isteyen Türkiye ile politikalar uyuşmamıştır (Arı, 2010: 131). ABD'nin telkinleri doğrultusunda İsrail'in, Musul Hayfa Petrol hattını devreye sokarak Kerkük-Yumurtalık boru hattını devre dışı bırakmayı amaçlaması, Türkiye ile İsrail ilişkilerinin farklılaştığını gösteren başka bir gelişme olmuştur. İsrail'in Kuzey Irak'taki faaliyetleri Kuzey Irak'ta Kürt devletini desteklemesi ve bu bölgedeki toprak satın alması bu bölgede stratejik bir konuma sahip olmayı amaçlaması Türkiye ile İsrail ilişkilerinin gerilemesine neden olmuştur. Türkiye'nin 2004 Mayıs ayından itibaren Erdoğan'ın söylemlerinde İsrail'den bahsederken devlet terörü kavramını sık sık ifade etmesi 1990'lı yıllardan beri yükselen ilişkilerinin yönünün değiştiğinin bir göstergesi olmuştur (Arı, 2010: 134).

Özellikle 11 Eylül sonrası ABD ve İsrail tarafından İran'a yapılacak olan askeri operasyonlar sıkça gündeme gelmiş, ancak Türkiye olası bir saldırıya karşı çıkmıştır. ABD İran'a yönelik askeri operasyonuna meşruiyet kazandırmak için İran'ın bölgede terör devleti olduğunu bölge ve uluslararası alan için bir tehdit oluşturduğu argümanını savunmuştur. Türkiye ise ABD'nin politikalarının bölge için bir fayda göstermediğini savunarak, diyalog yolu ile İran'ın uluslararası alana entegrasyonunu savunmuştur. Türkiye Ortadoğu'nun nükleer silahlardan arındırılması gerektiğini ancak barışçıl amaçlarla nükleer teknolojinin bölgede olması gerektiğini savunmuştur (İnat, 2009: 10). 2000'li yıllarda Türkiye'nin İran ilişkilerinin olumlu seyri ABD ve İsrail'in politikaları tarafından sürekli bir baskıya maruz kalmıştır.

3.10. 11 Eylül 2001 Saldırıları

11 Eylül tarihinde 19 kişi ABD yolcu uçaklarını kaçırarak onları uçan bombalara dönüştürmüşlerdir. Uçaklardan birisi Pentagon'a ikisini New York City'de Dünya Ticaret Merkezi Kulelerine çarpmışlar, diğeri bir tarlaya düşmüştür. Uçaktaki insanlarla beraber o gün 3.200 kişi hayatını yitirmiştir. 2002 yılı başlarında ABD yönetimi, ABD karşıtı terörizmin en büyük kaynağı olarak gördüğü El Kaide'den dikkatini Irak'a yöneltip Irak'a karşı askeri operasyon için kendine meşruiyet zemini kazandırmaya çalışmıştır (Cleveland, 2005: 593).

11 Eylül 2001’de ABD’de yaşanan terör saldırıları sonrasında ABD ve İran ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Saldırı sonrası ABD Başkanı Bush’un söylemi ile Irak, İran ve Kuzey Kore’yi terörizme destek vermeleri ve kitle imha silahları geliştirmeye çalıştıkları iddiası ile “Şer Eksen” ülkeleri olarak tanımlamıştır (Semiz ve Akgün, 2005: 173). Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD, 11 Eylül saldırılarını dayanak göstererek Afganistan ve Irak’ı terörist devlet oldukları, dünya kamuoyunu tehdit ettikleri söylemiyle işgal etmiştir. ABD bu işgaller ile 1979’dan sonra kendisi için tehdit olan İran’ı hem doğudan hem batıdan tam anlamıyla kuşatmıştır. Bu dönemde ABD’nin bir sonraki hamlesi İran’ı göstermiştir. Ancak İran, ABD’nin askeri müdahalede bulunduğu Afganistan ve Irak’tan askeri ve siyasi meşruluk zemini bakımından daha güçlü bir ülkedir. ABD’nin söyleminde İran’a silahlı müdahale yapacaklarına dair tehditler yer alsa da uluslararası alanda, bu duruma destek bulamamıştır. Bu yaşanan gelişmeler ve 2002’de İran gizli nükleer tesislerinin ortaya çıkmasıyla ABD-İran arasında gerilim tırmanmıştır (Çavuşoğlu, 2022: 121).

İran’ 2001 sonrası, ABD’nin politikaları ile Saddam ve Taliban gibi iki düşman rejimden kurtulsa da ABD tarafından çevrelenmiştir (Çetinsaya, 2006: 30). 11 Eylül’den sonra ABD’nin “*Küresel Teröre Karşı Savaş Açma Söylemi*” üzerinden Afganistan ve Irak’tan sonra ABD hedefinde olan İran’ı uluslararası toplumda marjinalleştirmeyi hedeflemiştir (Tamer, 2006: 19). 11 Eylül saldırılarından sonra ABD, Afganistan ve Irak’ı işgal ederek Ortadoğu’ya karşı operasyon düzenleme politikası uygulamıştır (Güzel, 2018: 57). Bush yönetiminin iddia ettiği demokratik ve özgürlük girişimi ile Irak’a başlattığı askeri operasyon giderek askeri bir işgale dönüşmüştür (Cleveland, 2005: 596).

11 Eylül sonrası ABD’nin Afganistan ve Irak’tan sonra İran’ı da hedef ülkelerden biri haline getirmesiyle Ortadoğu’da oluşabilecek istikrarsız ortam Türkiye ve İran’ı endişelendirmiştir (Tamer, 2018:19). Bu dönem ABD politikaları Türkiye’nin bölge komşuları ile ilişkilerini etkilemiştir. 11 Eylül sonrası Bush “*ya bizimlesiniz ya bize karşı*” politikası Türkiye’yi ABD ile ortak hareket etmeye zorlamıştır. Bush İran’ı “terörist devlet, haydut devletler” listesine eklemesi Türkiye’nin İran ilişkilerini etkilemiştir (Askeroğlu, 2017). İran özellikle Hatemi döneminde Batı ile diyalog politikasını geliştirmek istemiştir. Hatem’inin girişimine rağmen İran kendini Şer Eksen ve Haydut Devletler listesinde bulmuştur (Köse, 2006: 35).

İran özellikle Irak işgalinden sonra ticaret saldırılarının artması, Kürtlerin ayrılma isteklerinin dışarıdan desteklenmesi kaygısı İran güvenlik konusunda Türkiye ile daha fazla iş birliğine itmiştir (Arı, 2010: 109). ABD’nin devrimden sonra temel politikaları, petrol kaynaklarının

kontrolü, dünya piyasalarını kolayca aktarılması, İsrail'in güvenliği, İran ve Irak kuşatarak nükleer silah edinmelerinin önüne geçmek olmuştur. ABD'nin Ortadoğu politikası onu bu dönemde Türkiye ile iş birliğine götürmüştür. Ancak aynı zamanda güçsüz kontrol edebileceği bir Türkiye istemiştir.

ABD'nin 11 Eylül saldırılarından sonra izlediği “*ya bizimlesiniz ya değilsiniz*” politikası Türkiye'yi bir seçim yapmaya zorlamıştır. ABD bu söylemiyle İran'a karşı izlediği politikalarda uluslararası alana acık bir baskı politikası uygulamıştır. Türkiye bu süreçte hem ABD ile ters düşmek istememiş, hem de İran'la ilişkilerinin bozulmasını istememiştir (İnat,2006:34). ABD'nin kendisini uluslararası alandan izole etmesine yönelik politikalarının olumsuz etkisini kırmak için İran, yakın coğrafyasındaki ülkelerle iş birliği içinde olma politikası izlemiştir (Yeşiltaş, 2006: 79).

İran-Irak Savaşı,1991 Irak'ın Kuveyt işgali, 2003 ABD'nin Irak işgali ve gibi yaşanan gelişmeler sonrasında Irak'ta oluşan güç boşluğundan taraflar yararlanmaya çalışmışlardır. Türkiye ve İran bu gelişmeler neticesinde Irak'taki güç mücadelesi yapan devletlere dönüşmüşlerdir (Tamer, 2016: 106). ABD'nin Irak işgali sonrası Kuzey Irak politikası, bölgesel yönetimle iş birliğini arttırması ve yönetimin bağımsız bir devlet kurmasının gündeme gelmesi Türkiye ve İran'ı yakınlaştırmıştır.

3.11. 2003 ABD'nin Irak İşgali

ABD kanıtı olmamasına rağmen Irak'a karşı askeri hareket düzenlemekte kararlı olmuştur. Güvenlik Konseyi'nin Irak'a saldırısına veto vereceği anlaşılnca ABD tek taraflı olarak Irak'ı operasyon başlatmıştır. 20 Mart 2003'te Irak Özgürlük Operasyonu adı altında Kuveyt'teki ABD ve İngiliz askeri birliklerinin Irak'a girmesiyle büyük bir bombalama başlamıştır. Üç hafta sonra ABD zırhlı birlikleri Bağdat'a girmişlerdir. 2003 Aralık'ta ABD güçleri tarafından Saddam Hüseyin ele geçirilmiştir (Cleveland, 2005: 595,596).

20 Mart 2003'te “Özgürlük Operasyonu” adı altında Irak işgalini başlatan (Tamer, 2018: 101) Bush yönetimi Irak'ın elinde kitle imha silahları olduğunu savunmuştur. 2003'te ABD her ne kadar Irak işgalini meşrulaştırmak için bu söylemi kullansa da hedefini Irak'taki petrolün varlığı, tekstil ve kimyasal madde kaynakları oluşturmaktadır (Daban, Daban, 2018: 101,102). ABD demokrasi ve insan hakları ihracı söylemi ile işgali başlatsa da ABD'nin bu süreçteki asıl hedefi siyasi-ekonomik kaygılar ve kendi çıkarı ekseninde güç dengesini koruma olmuştur (Çağrı Güzel, 2018: 52).

ABD Irak'a kitle imha silahları bulundurduğu gerekçesiyle Irak'a düzenleyeceği operasyonda Türkiye ve bölge ülkelerinin desteğini istemiştir (Şahin, 2020: 173)Hükümet tarafından 25 Şubat 2003'te TBMM'ye sunulan “*Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunması için hükümete yetki verilmesine ilişkin*” Başbakanlık Tezkeresi meclisten geçmemiştir (Arı, 2010: 64).2003'te ABD'nin Irak işgalinde Türkiye'nin 1 Mart tezkeresi ile izlemiş olduğu politikada Türk- ABD ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.1 Mart tezkeresi TBMM'den geçmemesi üzerine Türkiye-ABD ilişkileri gerilmiştir (Olson, 2005: 176).

ABD, Irak'ı işgal ederse İran'ın hem Irak'taki hakimiyetini kaybedecek hem de kendi rejim güvenliğinde sorunlarla karşılaşma ihtimali kaçınılmaz olacaktır. Türkiye'nin Kuzey Irak'taki haklarına meşruluk kazandırmak için bazı uluslararası anlaşmalara referans gösterebilme imkânı vardır. Ancak İran'ın Kuzey Irak'ta böyle bir hak iddia etmesi için tarihte böyle bir anlaşması yoktur (Olson, 2005: 166). ABD'nin 2003 Mart ayında Irak işgali Türkiye ve İran'ın özellikle Irak'taki jeopolitik rekabetini etkilemiştir. ABD'nin Irak'ı işgal etmesiyle petrol, doğalgaz yataklarının kontrolünün Batılı devletlerin elinde olmasını sağlayarak Japonya, Hindistan, Çin gibi ülkeleri kendine biat etmeye zorlamayı amaçlamıştır (Olson, 2005: 201).

Özellikle 2003 sonrası ABD'nin Irak'ta artan varlığı Türkiye-İran arasında güvenlik alanında iş birliğinin gelişmesinde etkili olmuştur. Kuzey Irak'ta PKK'nın varlığına karşı hiçbir şey yapmayan, PKK ile bağları açık olan PJAK'ı ABD yönetiminin açıkça desteklemesine karşı duyulan öfke Türkiye ve İran'ın daha çok yakınlaşmasına sebep olmuştur. Türkiye ve İran arasında 15 Aralık 2007'de resmî gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren Yüksek Hudut Komisyonu kapsamında güvenlik anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla iki ülkede terör örgütlerinin faaliyetlerine karşı gerekli her türlü tedbirin alınmasını sağlayan taahhütler vermişlerdir (İnat, 2009: 6).

Türkiye, PKK ile mücadelesinde ABD ve İran'ın desteğini almak istemiştir. Ancak bu iki ülkenin birbirine karşı düşmanca tutumu bu durumu olumsuz etkilemiştir. Türkiye iki ülkeden birinin yanında yer alması durumunda diğerinin PKK'yı destekleyerek Türkiye'yi cezalandırma politikasına gitmesi söz konusu olmuştur. İran ile güvenlik konusundaki iş birliği her geçen gün artarken ABD ile ayrılıklar bir o kadar derinleşmiştir. Kamuoyunda PKK'nın ABD tarafından desteklendiği haberleri yoğunlaşmıştır. Bu haberler yoğunlaştıkça ayrılıklar gerginliğe dönüşmüştür. ABD ile gerginlik artarken İran'ın PKK ve PJAK'a karşı kendi topraklarında ve Kuzey Irak'ta operasyonlar gerçekleştirmiştir. İran aynı zamanda PKK'ya karşı Türkiye ile

güvenlik anlaşmaları imzalamış bu anlaşmalar çerçevesinde yakaladığı PKK'lıları Türkiye'ye teslim etmesi Türkiye ile İran arasında güvenlik konusundaki iş birliğinin derinleşmesini sağlamıştır. Türkiye'nin bu dönemde ABD'den gelen baskılara boyun eğmeyerek İran'la olan nükleer sorunun diplomatik yollarla çözülmesi konusundaki tutumunda ısrar etmesi bu güven ortamının oluşmasını olumlu yönde etkilemiştir (İnat, 2009: 4).

Türkiye-İran ilişkilerini bu dönemde ABD'nin Irak politikası ve 2003 Irak işgali bölgedeki gelişmeler açısından belirleyici unsurlardan bir tanesi olmuştur. Bölgede 1980 ve 1990'lı yıllarda iki ülkeyi Kuzey Irak meselesi ve İran'ın rejim ihracı politikası zaman zaman karşı karşıya getirmiş ilişkiler gerilmiştir. 1900'lı yıllar iki ülkenin güvenlik ve siyasi olarak güven bunalımı yaşadığı yıllar olmuştur. ABD'nin 2003 Irak işgali ve bölgedeki gruplar üzerindeki etkisi, 2002'de Türkiye'de iktidara gelen Ak Parti'nin dış politikası, İran'ın ABD tarafından uygulanan izolasyon politikasının etkilerini kırmak istemesi tarafların ilişkilerini şekillendirmiştir. Bölgede tarafların bağımsız bir Kürt devleti ve ABD etkisinde bir Irak istememeleri iş birliklerinin motivasyon kaynağı olarak değerlendirilebilir.

4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.1. AK PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE- İRAN İLİŞKİLERİ

4.1.1. AK Parti Dönemi Türkiye- İran İlişkileri -Yakınlaşma Dönemi

1990'lı yıllarda iki ülke arasında yaşanan güvensizlik, 2002-2010 yıllarında güven ve ekonomi temelli iş birliğine bırakmıştır (Tamer, 2006: 21). Türkiye 1990'lı yıllarda PKK'nin artan eylemlerine karşı güvenlik temelli bir dış politika izlemiştir. 1998'de Suriye'nin PKK'yi desteklemesi ile savaşın eşiğine gelinmiş, 1999'da Abdullah Öcalan yakalanmış, Suriye ile Adana Protokolü imzalanmıştır (Pulat, 2018: 101-102). Mart 1998'de Türk Dışişleri Bakanı İsmail Cem ve İran'ın Dışişleri Bakanı Kemal Harazi Katar'daki Dışişleri Bakanlar toplantısında; *“iki ülke arasındaki güvenlik bağlamındaki iş birliğinin tekrar uygulanacağını belirterek, PKK örgütüne karşı ortak hareket etmeye karar verdiklerini”* ifade etmişlerdir (Olson, 2005: 81). Türkiye'nin, güvenlik ağırlıklı dış politikasının değişmesi için gerekli zemin oluşmuştur.

AK Parti iktidarı ile Türkiye'nin Ortadoğu'ya geleneksel tutumu değişmiştir. AK Parti iktidarının politikaları Türkiye'nin artık bölgede aktif ve güçlü bir aktör olarak rol alması gerektiği çerçevesinde şekillenmiştir. 1980'lerde ekonomiden topluma ve siyasi alana kadar bir dönüşüm sürecine giren Türkiye, 1990'larda iç ve dış siyasetinin önemli bir konusu olan terör tehdidi algılamaları ve ekonomik krizlerle mücadele etmiştir. AK Parti'nin *“komşularla sıfır sorun”*, *“maksimum iş birliği boyutu”* ve *“merkez ülke”* kavramları Türkiye'nin yeni vizyonunun önemli kavramlarını oluşturmuştur. Literatüre Ahmet Davutoğlu tarafından kazandırılan bu kavramların ortaya koyduğu yeni coğrafi tahayyül ile Türkiye'nin coğrafi konumunu, komşu ülkeleri ve bölgelere yönelik algılamalarını, stratejik konumunu, tarihi mirasla yüzleşme şeklini, çevresindeki tehditlerle mücadele yöntemini yeniden dizayn etmek istemiştir (Duran, 2009: 385-390).

Davutoğlu Türkiye'nin merkezi konumuna gelebilmesi için ticaret devleti olması gerektiğini savunmuştur. Türkiye'nin yüksek bir ticaret devleti olması bulunduğu coğrafyanın bir barış havzasına dönüşmesi ile mümkün olacağını savunmuştur (İnat, 2011: 11). Türkiye'nin bölgedeki hedefi devletler için özgürlük ve güvenlik ortamı oluşturarak ekonomik ve ticari ilişkilerle bu durumu güçlendirmektir. Bu bağlamda karşılıklı bağımlılık ile bölgedeki çatışmaların önüne geçmek amaçlanmıştır (Yetim, 2011: 468). Türkiye'yi Akdeniz, Karadeniz,

Körfez, Orta Asya, Hazar, Kafkas, Balkan, Orta Doğu'nun vazgeçilmez ve merkezi aktörü olarak gören bir yaklaşım ile yeni bir rolün üstlenmesi gerektiğini önermiştir. Ahmet Davutoğlu bu politikası ile komşularına yabancılaşmış Türkiye'nin bu politikasının değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur (Duran, 2009: 385-391).

2002'de Ak Partinin iktidara gelmesiyle güvenlik eksenli bir dış politikadan, ekonomik ve kültürel ilişkileri ön plana çıkaran bir politikaya geçiş amaçlanmıştır. Türkiye bu anlayıştan hareketle “komşularla sıfır sorun politikası” geliştirmiştir (Pulat, 2018: 101-102). Türkiye komşularla sıfır sorun politikası, karşılıklı bağımlılık yoluyla barış ve refahın artırılması çerçevesindeki dış politikası İran ile ilişkilerine de yansımış 1990 yıllardaki çatışmacı ve rekabet alanındaki ilişkiler iş birliği zeminine yerleştirilmiştir (İnat,2009:10).

Türkiye 2002 yılından itibaren dış politika anlayışında ekonomik, kültürel, siyasal olarak gelişme politikası izlemiştir. Ak Parti'nin 3 Kasım 2002'de iktidara gelmesinden birkaç gün sonra Türkiye, İran Parlamento Dostluk Grubunun Lideri Ali Ekber'in Türkiye ziyareti gerçekleşmiştir. Türkiye hükümeti ile siyasi, ekonomik, kültürel ilişkileri geliştirmek istediğini ifade etmiştir (Özbey, 2019: 100). Ak Parti iktidarının komşularla sıfır sorun politikası Türkiye-İran ilişkilerini ekonomik ve siyasal alanda ivme kazandırmıştır (Arı, 2010: 104). Türkiye bu anlayışla birlikte Ortadoğu'da ticari ilişkilerini geliştirmek ve etkinliğini artırmak istemiştir. Bu bağlamda karşılıklı vizelerin kaldırılması, ülkeleri ziyarete giderken kalabalık iş adamları heyetleri ile gidilmesi bu anlayışın hayata geçirilmesinde atılan adımlardandır (Pulat, 2018: 101-102).

2003 Irak işgali ile ABD'nin bölgede artan varlığı Türkiye ve İran'ın bölgeye yönelik politikalarını etkilemiştir. Tarafların daha dengeli ve çok yönlü bir politika izlemelerinde etkili olmuştur. Türkiye ve İran arasında gerek güvenlik gerek ekonomik alandaki iş birliklerinin ivme kazanmasından ABD ve İsrail gibi ülkeler rahatsız olmuşlardır (Yeşiltaş, 2006: 79). ABD'nin Irak işgalinden sonra ortaya çıkan gelişmeler iki ülkenin Irak'taki ve Ortadoğu'daki jeopolitik konumu zayıflamıştır (Olson,2005: 199). ABD yönetimi PKK'nın İran kolu olan PJAK'I İran'ı istikrarsızlaştırmak için kullanılması, tarafların güvenlik alanında iş birliğine gitmesinde önemli rol oynamıştır (Arı, 2010: 108).

30 Kasım 2005'te Ankara'ya gelen İran Dışişleri Bakanı Manučeher Muttaki'yle yapılan görüşmelerde İran ve ABD ilişkileri öne çıkan başlıklar arasında yer almıştır. İran'ın nükleer programı konusunda UAEA ile iş birliği yapılarak uluslararası alanda İran'a yönelik endişelerin giderilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Aynı zamanda İran'da demokratikleşme ve

özgürlüklerin genişletilmesi adına görüşler iletilmiştir Muttaki ise İran'ın yeni yönetimle güvenlik siyaset ve ekonomi alanlarında daha fazla iş birliğine gidilmesi gerektiğini arzuladıklarını ifade etmiştir (İnat,2006:37).

2005’de Dışışleri Bakanı Müsteşarı Ali Tugay'ın ABD ziyaretinde ABD yönetimi, Türkiye- İran ile ilişkilerinden rahatsız olduklarını dile getirmişlerdir. Buna karşılık Türkiye, Türkiye’nin özellikle askeri yetkilileri güvenlik alanında, ABD’den daha çok İran'ın kendileriyle iş birliği yaptığını ifade etmişlerdir. Irak'taki istikrarsızlık nedeniyle Türkiye büyük ekonomik kayıpları ve güvenlik tehdidi yaşamıştır. (İnat,2006:37). 2006 ve 2007 yılları boyunca İran ABD’den daha somut adımlar atarak PKK'ya karşı ortak operasyon düzenleme teklifinde bulunmuştur. Geçmişten farklı olarak İran PKK'nın ülkesinde barınma ve sığınmasına izin vermemiştir (Arı, 2010: 109).

20 ve 16 Nisan 2007 tarihlerinde Türkiye'ye gelen İran Dışışleri Bakanı Manucer Muttaki’nin ziyareti sırasında önemli başlıklardan biri PKK ile mücadele olmuştur. Aynı yılın 27-28 Ekim tarihlerinde Türkiye'nin Dışışleri Bakanı Ali Babacan'ın İran ziyaretinde güvenlik konusu ele alınmış İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, Türkiye ile terör konusunda iş birliğini sürdürmek istediklerinin altını çizmiştir. Bu dönemde Türkiye ve Irak arasında PKK saldırıları nedeniyle ilişkiler gerginleşmiştir. Irak Başbakanı Maliki'nin Ankara ile aralarındaki krizin çözülmesi konusunda İran'a devreye girmesi çağrısında bulunmuştur. İran'da Türkiye-Irak arasında ilişkilerin yumuşatılması için arabuluculuk önermiştir (İnat, 2009:5, 6). 2009 yılının başlarında PJAK eylemlerine son vereceğine dair haberleri medyada yer alması, İran'ın kendisine tehdidin azalması, İran'ın iş birliği konusunda soru işaretlerini doğurmuştur. Ancak PJAK’IN özellikle Kuzey Irak topraklarını kullanarak İran'a eylemlerine devam etmesi İran ve Türkiye arasındaki iş birliğini devam ettirmiştir (İnat 2011: 10).

ABD’nin bölge politikaları Türkiye ile İran ticaretini olumsuz etkilemiştir. ABD'nin ambargolarla İran'ı yola getirme politikası karşısında Türkiye daha ılımlı ve diyalog yolu izlenmesi gerektiğini savunmuştur. (İnançlı ve Ak, 2006: 389). Türkiye Irak ile yaşadığı aynı sorunları sınır komşusu ve ticaret ortağı olan İran’la yaşamak istememiş İran ile ekonomik ve güvenlik ilişkilerinin riske atılmasını istememiştir. İran'da istikrarsızlığa yol açacak politikaları desteklemediğini sorunların diplomatik yolla çözülmesini arzulamıştır

2000’li yıllarda Türk-İran ilişkilerinde yakınlaşma ABD ve İsrail tarafından sürekli eleştirilmiştir. ABD ve İsrail'in politika yapımcıları ve devlet adamları Türkiye ile yaptıkları görüşmelerde, Türk İran ilişkileri önemli konular arasında her zaman yer almıştır. ABD ve İsrail

İran'ın terör devleti olduğunu, nükleer silah ürettiği ve daha sert yaptırımlarla yola getirilmesi gereken bir terör devleti olduğunu aynı zamanda nükleer silahlara sahip bir İran'ın Türkiye ve AB için bir tehdit oluşturduğunu savunmuşlardır. ABD ve İsrail İran'a olası bir askeri saldırıda Türkiye'nin desteğini istediklerini her seferinde vurgulamışlardır. Türkiye ise askeri müdahaleye karşı çıkararak sorunların diyalog ve barışçıl yollarla olması gerektiği konusunda ısrarcı olmuşlardır.

4.1.2. Ekonomik İlişkiler

İki ülke siyasi ilişkilerde iniş-çıkışlara rağmen ticari yönden önemli bir paydaştır. Taraflar arasında ticari bağların zaman zaman dursa da hep devam ettiği görülmüştür. Türkiye ve İran coğrafya olarak birbirlerini anlamlı kılacak özelliğe sahip iki komşu ülkedir. Bu anlam ilişkisinin en önemli sac ayaklarından birisi ekonomik ilişkilerdir (Afacan, 2018). Türkiye'nin ekonomik gelişimine katkı sağlaması açısından yakın coğrafyası ile sürdürülebilir bir ekonomi politikasının olması önemlidir. Türkiye 1980 sonrası Ortadoğu coğrafyasında yaşanan İran-Irak Savaşı, Körfez Krizi, ABD'nin Irak İşgali ve güvenlik sorunları nedeniyle komşu ülkelerle yapılan ticareti çoğu zaman olumsuz etkilenmiştir. Türkiye'nin, bölge ülkelerle ticareti coğrafi yakınlık nedeniyle taşımacılık maliyetlerinin düşük olması, kültürel farklılıkların az olmasından kaynaklı tüketim alışkanlıklarındaki benzerlikler gibi etkenler, Ortadoğu bölgesi ile ekonomik gelişimine avantajlar sağlamaktadır. 1980'li yılların başlarından itibaren Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan siyasi krizler, savaşlar, bölge ülkelerine uygulanan ambargolar ve yaptırım politikaları, bölgede ekonomik altyapının gelişmesini olumsuz etkilemiştir. Bölgede yaşanan gelişmeler aynı zamanda ekonomik fiziki altyapısının tahrip olmasına neden olmuştur. (İnançlı ve Ak, 2006:385-388). Türkiye ve İran'ın ticari ilişkilerinde ikili sorunlar kadar uluslararası sorunlarda etkili olmuştur.

İran, Türkiye'yi Orta Asya'ya bağlayan kara ulaşım imkânı sağlarken Türkiye İran'ın Avrupa'ya açılan kapısıdır. İran doğal kaynaklarını Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına ulaştırma fırsatına sahipken Türkiye'de İran üzerinden Orta Asya, Kafkasya ve Hazar Havzası ile çeşitli ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirme fırsatlarına sahiptir (Sayın, 2015: 43). Türkiye'nin en önemli sınır komşusu olan İran'ın güneyinde Basra ve Umman Körfezi kuzeyinde Hazar Denizi yer almaktadır. İki ülkenin iş birliği diğer alanların yanı sıra enerji açısından da önemlidir. Türkiye coğrafi konumu itibarıyla enerji kaynaklarına sahip ve enerji kaynaklarına ihtiyaç duyan ülkeler arasında köprü konumundadır. Önemli boru hattı geçiş güzergahında yer almaktadır (Özbey, 2019: 9).

Türkiye'nin büyüyen ekonomisi, enerji ihtiyacının artması İran'ın petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olması ise ilişkileri ekonomik temelli etkileyen gelişmelerdendir (Tamer, 2018: 20). Taraflar arasında dış ticaret hacmi 1996'da 1 milyar dolarken (Sayın, 2015: 44), 2002-2007 döneminde 1,2 milyar dolardan 8 milyar dolara çıkmıştır (Arı, 2010: 109). 2008'de 10 milyar dolara ulaşmış, 2009 yılında 5,5 milyar dolara gerilemiş, 2010'da tekrar 10,6 milyar dolar seviyesine yükselmiştir (Sayın, 2015: 44). 2012 yılında 22 milyar dolarlık bir seviyeye ulaşmıştır. 2012'den sonra ticaret hacmi biraz gerilemiştir. İki ülke arasındaki ihracatta önemli bir fark bulunmaktadır. Bunun nedeni Türkiye'nin İran'dan ithal ettiği petrol ve doğalgazdır. Dış ticaret dengesi bu anlamda Türkiye'nin aleyhinedir. Türkiye ve İran arasındaki ticaret geliştirmeli, ticareti konu olan malların çeşitliliği arttırılmalıdır. Türkiye 2010 yılı itibariyle enerji çeşitliliğine giderek petrol aldığı ülkelerin sayısını arttırarak ekonomik ve enerji devamlılığını sağlama politikası izlemiştir (Özbey, 2019: 107, 113).

1990'lı yıllarda iki ülkenin ekonomik ilişkileri siyasi ilişkilerin olumsuz seyrinden kaynaklı gelişmemiştir. 1990'dan 2000 yılına kadar 1996'yılı hariç 1 milyar doların altında kalmıştır (Pulat, 2018: 104). 1995'te imzalanan satış mutabakatıyla Türkiye ve İran arasında doğalgaz ticareti başlamıştır (Sayın, 2010: 45). İran'da 29 Aralık 1996'da 28 milyar metreküp doğalgaz anlaşması İran ve Türkiye arasında imzalanmıştır. 2001 haziran sonu tüm boru hattı gaz alınabilir duruma gelmiş, 10 Aralık 2001 de İran'dan gaz alımı başlamıştır (Çetinkaya, 2023: 116). Türkiye'nin İran ile ekonomik ilişkilerinin gelişmemesinde ABD'nin İran ve Irak'a çifte çevreleme politikası ile uyguladığı iki ülkeyi de uluslararası alandan tecrit etme politikası önemli bir etken olmuştur. 1996'da D' Amato Yasası ile ABD İran ekonomik baskı ve yaptırımlarını arttırmıştır. ABD diğer ülkelere İran ile ticari ilişkileri sınırlandırma çağrısında bulunmuştur. Türkiye ve İran ticaretinde ABD'nin belirleyici etkisini, 12 Ağustos 1996'da İran ve Türkiye arasında imzalanan 23 dolarlık doğalgaz anlaşmasının ABD ile Türkiye arasında bir soruna dönüşmesini bir örnek verebiliriz (İnançlı ve Ak, 2006: 388, 389).

1996'da imzalanan Enerji Antlaşması ile yılda 10 milyon metreküp doğalgaz satın almıştır (Arı, 2010: 105). 8 Ağustos 1996'da NIGC-İran ile Doğalgaz Alım-Satım Anlaşması, İran'dan Türkiye'nin 3 milyar metreküp doğalgaz alması ve bunun 2007'de 10 milyar metreküpe çıkarmayı taahhüt eden bir anlaşmadır (Sayın, 2015: 46). 2005 Eylül ayında New York ziyareti sırasında Ahmedinecad Erdoğan ile yaptığı görüşmede *“İran gazının Avrupa'ya ihracında birçok seçeneğe sahip olduğunu ancak İran yönetiminin bu ticareti Türkiye yoluyla yapmak istediğini”* ifade etmiştir. İki ülke ilişkilerinin geliştirmek istediklerini dile getirmiştir (Yeşiltaş, 2006: 102).

14 Temmuz 2007'de İran Petrol Bakanı Kazım Veziri Hamaneh ile Enerji Tabii Kaynaklar Bakanı Hilmi Güler Ankara'da Doğalgaz Mutabakat metnini imzalamıştır. Bu anlaşma ile İran ve Türkmenistan doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması, Türkiye'nin İran'daki üç gaz sahasından doğalgaz çıkarması kararlaştırılmıştır. İran kendi toprakları üzerinden Türkmenistan doğalgazın taşınmasına yeşil ışık yakmıştır. Ancak antlaşma metninde Türkmenistan'ın imzasının olmaması soru işaretine neden olmuştur. Türkiye bu durumda kendi tüketeceği gazın önemli bir kısmını kendisinin üretmesini sağlayacaktır. İran Petrol Bakanı Türkiye ve İran arasında yeni bir doğalgaz ve boru hattı inşa edileceğini ortak bir projenin hazırlanacağını ifade etmiştir. Anlaşma önemi İran'ı enerji sağlayıcı, Türkiye'yi ise güvenli bir enerji koridoru haline getirmesi açısından iki ülke için önemli bir anlaşmadır. Türkiye bu proje ile Türkiye AB ilişkilerinde yeni bir iş birliği alanı açarak Avrupa ile Asya bağlantısını daha fazla güçlendirmeyi hedeflemiştir. ABD'nin sert eleştirileri anlaşmanın küresel ölçekteki önemini ortaya koymaktadır. ABD'nin eleştirisi İran'ın bölgesel konumunun güçlenmesi yönündeki rahatsızlığıdır (Yeşiltaş, 2009: 94). ABD'nin anlaşmaya tepkisi gecikmemiş ABD'nin Ankara Büyükelçilik Sözcüsü Kathryn Schallow ABD'nin İran'la yapılan her türlü iş birliğine karşı olduğunu, İran'la iş birliği yapmanın akılcı olmadığını vurgulamıştır. ABD Büyükelçisi Ross Wilson ilerleyen günlerde Hazar havzası doğalgaz kaynakları konusunda Türkiye ve ABD arasında, ABD'nin geliştirdiği projenin tehlikeye atıldığını ifade etmiştir. Bu eleştirilere Dışişleri Bakanı Abdullah Gül *“bu anlaşmanın uzun süredir üzerinde çalışılan bir anlaşma olduğunu Türkiye ve Avrupa birliği açısından büyük önem taşıdığını”* ulusal çıkarlar söz konusu olduğunda, *Türkiye kimseyi dinleyecek değil diyerek* Türkiye'nin kararlarında baskıları aldırış etmeyeceğini ifade etmiştir. Bu anlaşmaya ABD'den gelen eleştirilere, İran'ın Ankara Büyükelçiliği Müsteşarı Ahmet Nurani, *“ABD kendisini çok akıllı zannediyor, bölge ülkelerinin haklarının istediği doğrultusunda iş birliğinden rahatsız oluyorsa kendi düşüncelerini gözden geçirsin. Bu anlaşma kimsenin zararına değil kazan kazan anlaşması”* olduğunu ifade ederek ABD yönetiminin tepkisini eleştirmiştir (İnat, 2009: 17-21).

Aynı zamanda İran, Türkiye'nin yasal olarak sınır ticaretine izin verdiği ülkelerdendir. 2010-2011 yılları arasında taraflar arasındaki ticaret 16 kat artış, 2002 yılından 2011 yılına kadar Türkiye'de faaliyet yürüten İranlı şirket sayısı 6 kat artarak, 2011 yılında Türkiye'de 2000 İranlı şirket faaliyet göstermekteydi (Sayın, 2015: 48). 2002 yılında 750 mil uzunluğundaki Tebriz Doğalgaz Hattı tamamlanmıştır. Türkiye doğalgaz ihtiyacının %17'sini bu dönemde İran'dan karşılamaktadır (Arı, 2010: 105). 2005'de Türkiye'nin İran'a ihracatı 900 milyon dolara ulaşmış, Türkiye'den İran'a yatırım yapan firmalar gıda, otomatik, yedek parça, inşaat

malzemeleri yatırımlarını artmıştır (Çetinsaya, 2006: 19). Erdoğan'ın 2006 yılının aralık ayında İran ziyaretinde en önemli konulardan birisi enerji iş birliğinin geliştirilmesi olmuştur (Yeşiltaş,2009:93).

18-19 Eylül 2007 tarihlerinde Türkiye'ye gelen Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın siyasi işlerden sorumlu Müsteşarı Nicholas Burnus'un ve aynı hafta içerisinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tom Casey ve Amerikan Ekonomi Enerji ve Tarım İşleri Bakanlığı Müsteşarı Revben Jeffery' ninde Türkiye ziyaretlerinde önemli gündem maddeleri Türkiye-İran ilişkileri olmuştur. İran ile ekonomik ilişkilerden ülkelerinin rahatsız olduğunu ifade etmişlerdir. Jeffery'de İran doğalgazının Türkiye ve Avrupa için alternatifsiz olmadığını Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'dan bu ihtiyacın giderilebileceğini ifade etmiştir. Recep Tayyip Erdoğan ABD'nin bu baskılarına karşı İran ve Rusya ile doğalgaz alanındaki ilişkisini kesmeyeceğini ifade etmiştir (İnat, 2009: 17-22,23).

13 Temmuz 2007'de İran doğalgazını, Avrupa'ya Türkiye üzerinden pazarlaması, İran'ın kuzeyinde yer alan Pars Doğalgaz sahasında üç fazın işletilmesinin, Türkiye'ye verilmesini öngören tarafların ortak projesi, ABD yönetiminin rahatsız olmasına ve muhalefetine rağmen Türkiye ve İran 14 Temmuz 2007'de(Arı, 2010: 105). “Doğalgaz mutabakatı” imzalamıştır. Güney Pars bölgesindeki üç fazı ihalesiz olarak Türkiye'ye verecek ve Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) bu sahaların işletmesine yatırım yapıp gelişimine katkı sağlayacaktır (Sayın, 2015: 46). İran'ın Türkiye ile yakınlaşması ABD yönetimini oldukça rahatsız etmiştir. ABD yönetimi İran'da 20 milyon doların üzerinde anlaşması olan şirketlere ambargo uygulayacağını ifade ederek Türk-İran ticaretinin önünde engel teşkil etmiştir. Ankara yönetimi ise doğalgaz enerji ihtiyacı konusunda Rusya'ya bağımlı olmak istemediğini, bu nedenle bunu alternatiflerle değerlendirmek istediğini ifade etmiştir (Arı, 2010: 105). 17 Kasım 2008'de daha kapsamlı bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Güney Pars'ın üç fazından çıkarılacak doğalgazın %50'si Türkiye'de satılacak kalan kısmı Avrupa'ya ihraç edilecektir. İran üzerinden Türkmenistan doğalgazı Türkiye'ye taşınacaktır (Sayın, 2015: 46). Sonuç olarak 2010 yazına gelindiğinde yapılan anlaşmaların uygulama aşamasında kaldığı görülmektedir (Arı, 2010: 105).

Türk-İran İşbirliği'nin önündeki en önemli engellerden birisinin ABD ve İran'a uygulanan uluslararası yaptırımlar olduğunu söyleyebiliriz. İran'ın ABD ve Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ile yaşadığı olumsuz durum ABD'nin İran'ı uluslararası alandan tecrit etme ve yaptırım politikası, İran'ın küresel piyasalarda istediği yeri elde etmesinin önünde bir engel teşkil

etmiştir. 2007’de imzalanan doğalgaz ve elektrik anlaşmaları, Türk şirketlerinin İran’da doğalgaz ve elektrik üretimi yapmasını kapsayan anlaşmalar, taraflar arasında son yıllarda giderek artan iş birliğini üst düzeye taşımıştır (İnat, 2009: 1).

2007’nin en önemli Elektrik Anlaşması ise 20 Kasım 2007’de Türkiye ve İran arasında Türkiye’ye gelen İran Enerji Bakanı Perviz Fettah ile Türkiye Enerji Bakanı Hilmi Güler arasında imzalanmıştır. Bu anlaşma ile işlenmemiş enerji kaynakları açısından zengin olan İran ile bu tür kaynakları elektrik ve yakıtı dönüştürme konusunda daha ileri olan Türkiye arasında önemli bir iş birliği daha gelişmiş olmuştur. Anlaşmanın imza gününde ABD’nin İran’a karşı yaptırımlarını sertleşmesi karşısında Perviz Fettah Ankara ile Tahran arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde kararlı olduklarını Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ise bu konuda hiçbir sınırlamayı kabul etmeyeceklerini açıklamışlardır. Türkiye’nin Enerji Bakanı Hilmi Güler ise Türk şirketlerinin ABD ambargosundan etkilenmesi karşısında her türlü riske göze aldıklarını anlaşmaya ambargolara rağmen imzalayacaklarını, Türkiye’nin çıkarlarına göre politika izleyeceklerini, Türkiye çıkarları söz konusu olduğunda bağımsız bir politika izleneceğinin altına çizmiştir (İnat, 2009: 24,25).

2009 Ekim ayında Erdoğan Tahran ziyareti öncesinde *“Ahmedinejad’ın dostluğundan şüphe duymadıklarını İran’la bölge ortak bir vizyonu paylaştıklarını ve nükleer silah edinme konusundaki iddiaların dedikodunun ibaret olduğunu”* belirtmiştir. (Sarıkaya,2020: 1431). İran ile Türkiye arasındaki enerji ağırlıklı ticaretin yaptırımlardan alacağı olumsuz etki ve bu etkinin Türkiye ekonomisine yansıyabileceğini de değerlendirerek Erdoğan ise yaptığı açıklamalarda Batı tarafında görülmekten özellikle kaçınan bir dil kullanmaya özen göstermiştir (Sarıkaya, 2020: 1431).

4.2. İran -Nükleer Teknoloji ve Antlaşmalar

Nükleer silah, insanlık tarihinde ilk defa ABD’nin 1945’de Japonya’yı vurması ile tanınmıştır. ABD 1945’de BM ile toplantıda bu konuyu gündeme taşımıştır. ABD nükleer silah üretiminin önüne geçmek istemiş ancak nükleer silah üretiminin önüne geçememiştir. ABD 1947’de tek taraflı çıkardığı bir yasa ile nükleer teknoloji satışını engellemiştir. Yüksek maliyetli olan bu teknolojinin ihracatını engellemesi tepkilere neden olmuştur.8 Aralık1953’de BM Genel Kurulundaki (Kibaroglu, 2013: 2) ABD Başkanı Dwight Eisenhower *“Barış İçin Atom”* başlıklı konuşmasında (Jane, 2017:266) *“tüm dünyanın nükleer teknolojiyi barışçıl bir şekilde paylaşma hakkı olduğunu”* söyleyerek nükleer teknoloji ihracatının önünü açmıştır (Kibaroglu, 2013: 2).

İran'ın nükleer teknolojisi, bölgesel gelişmelerin etkisi ile başlamıştır. İran-ABD arasında 1957'de nükleer teknolojinin sivil ve barışçıl amaçlarla kullanımı için İş Birliği Antlaşması imzalanmıştır. 1959'da Tahran'da Nükleer Araştırma Merkezi kurulmuş, 1967'de de ilk Nükleer Araştırma Reaktörü kurulmuştur. 1970 yılından sonra İran'a ABD ve diğer devletlerin de yatırımları başlamıştır. 1977- 1978'de ABD-İran arasında Nükleer Teknoloji Değişimi ve Nükleer Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır (Jane, 2017: 267,268).

1979'da yaşanan İran İslam Devrimi ile beraber nükleer teknoloji ile ilgili girişimler sona ermiştir (Kıbaroğlu, 2013: 3). Ancak devrimden hemen sonra yaşanan Irak Savaşı ile İran nükleer teknoloji konusunda kendini yeniden sorgulamaya başlamıştır. Humeyni 1984 yılındaki saldırıdan sonra İran nükleer teknolojisine yeniden başlamıştır (Jane, 2017: 271-272). İran, nükleer teknoloji için 1989'da SSCB ile başlayan görüşmelere komünist rejimin yıkılmasıyla 1994'de Rusya ile devam etmiştir. Rus firmasının 1995 yılındaki Tahran ziyaretinde bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya'nın teknolojisine sahip reaktörleri yapma sözü verilmiştir. Ancak bu konuda ilerleme sağlanamamıştır. İran, SSCB'nin yanı sıra 1980'li yıllarda Çin ile de görüşmelere başlamıştır. Çin hem petrol ihtiyacını karşılamak hem de uluslararası arenada güçlerin dengelenmesini sağlamak açısından İran'la ilişkilerine önem vermiştir. Çin, İran devleti ile uranyum kapasitesini sağlayacak bir antlaşma imzalanmıştır. 1990'lı yıllarda İran'ın geliştirmekte olduğu nükleer teknolojisi ve balistik füze girişimleri, İran'ın ABD ve İsrail tarafından tehdit olarak algılanmasını pekiştirmiştir (Kıbaroğlu, 2013: 3).

İran'ın nükleer programının 2002'de Ulusal Direniş Konseyi ve Halkın Mücahitleri Örgütünün yaptığı açıklamalar sonucunda ortaya çıkması ile bu durum uluslararası krize dönüşmüştür (Jane, 2017: 274). İran'ın uranyum zenginleştirmesini uluslararası kamuoyundan saklaması tepkiyle karşılanmış ve arka planda art niyet olduğu düşünülmüştür. AB üyesi devletlerden İngiltere, Fransa ve Almanya 2003'de İran ile müzakerelere başlamıştır. İran'ın müzakerelerde ılımlı politika izlemeye başlamasıyla 21 Ekim 2003'de Tahran Deklarasyonu imzalanmıştır. İran bu deklarasyon sonrasında uranyum zenginleştirme faaliyetlerini geçici olarak durdurmuştur. Nükleer tesislerinde denetimlere izin veren Ek Protokolü imzalamayı kabul etmiştir. İran, Tahran Deklarasyonunda çıkan anlaşmazlık nedeni ile uranyum zenginleştirme faaliyetlerini yeniden başlamıştır (Gül ve Karapınar, 2021: 280,281). İran yönetim 2004'te nükleer faaliyetlerini ve uranyum zenginleştirme programı dondurduğunu açıklamıştır. AB ile müzakerelerin başlaması ve nasıl bir süreç izleneceği en önemli gelişmelerden bir tanesi olmuştur (Yeşiltaş, 2006: 82).

AB, İran'ın bu kararından sonra İran'ı tehdit eden 18 Eylül 2004'te Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun (UAEA) yönetim kurulu kararı taslağını hazırlamıştır. (Gül ve Karapınar,2021: 280,281). İran'dan uranyum zenginleştirme çalışmalarını durdurması ve nükleer programı ile ilgili bir bilgilendirme raporu sunması istenmiştir (Uzun, 2013: 64). Yeni müzakereler sonucunda Paris Antlaşması ile yeni bir süreç başlamıştır. Ancak İran'da iktidarın değişmesi ve Mahmud Ahmeninejad'ın iktidara gelmesiyle izlenen politikalar değişmiştir (Gül ve Karapınar, 2021: 280,281). 2005 yılı itibari ile yürütülen müzakereler zorlu bir sürece girmiştir. İran bu dönemde Almanya, İngiltere ve Fransa'nın Rusya topraklarında uranyum zenginleştirme teklifini reddetmiş, kendi nükleer programına yeniden başlamıştır. İranlı yetkililer, hiçbir antlaşmanın İran'ın kendi topraklarında uranyum zenginleştirme faaliyetlerini durduramayacağını açıklamışlardır (Uzun, 2013: 64). 17 Ocak 2005'te Seymour Hersh imzalı bir makalede ABD'nin terörle mücadelesindeki bir sonraki hedefinin İran olacağını öne sürmesi ilişkilerin gerginliğini tırmandırmıştır (Arı, 2010: 103).

BM Güvenlik Konseyi 23 Aralık 2006'da yaptırım kararı alarak İran'a nükleer faaliyetlerini durdurması için 60 günlük süre vermiştir. UAİK Başkanı Muhammed El Baradei, İran'ın Güvenlik Konseyi kararına ne derece uyduğu hakkında istenen raporu, 23 Şubat 2007'de UAİK yönetim kuruluna sunmuştur. Rapor İran'ın 1737 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararına uymadığını, nükleer programının daha iyi bir aşamaya götürdüğünü, ancak İran'ın askeri amaçlarla nükleer ürettiğine dair herhangi bir çalışmaya rastlamadığını, nükleer materyallerin amacından sapmadığını, ancak daha iyi bir araştırma için ek protokolün meclisin onayından geçmesi gerektiğini de ifade etmiştir. İran ise, İran'ın daha önce ifade ettiği barışçıl çerçevede nükleer programını devam ettirdiğini, bu konuda uygulanan baskı karşısında nükleer programından vazgeçmeyeceğini savunmuştur. İran'ın tüm baskılara rağmen barışçıl amaçlarla nükleer enerjiye ulaşma yolundan vazgeçmemesi ve bu konuda ısrarcı olması, UAİK ve BM Güvenlik Konseyinin ek yaptırım kararı alması yolunu açmıştır. BM Konseyi 1747 yaptırım kararını 24 Mart 2007 tarihli toplantısında oy birliği ile almıştır. BM Güvenlik Konseyi kararını tam olarak uyumak ve uranyum zenginleştirmesini askıya alması için 60 günlük süre verilmiştir. İran söz konusu kararı geçersiz saymıştır (Yeşiltaş,2009:63-70).

3 Aralık 2006 BMGK'nin 1737 sayılı kararına göre İran'a nükleer teknoloji ile ilgili her türlü iş birliğini yasaklamış ve UAİK'nın hazırlayacağı rapor bağlamında ek yaptırımları öngörülmüştür (Arı, 2010:104). Türkiye taraflar arasında bir denge politikası izleyerek sorunların diplomasi kanalıyla çözüm ararken 23 Aralık 2006'da İran'a yönelik BM yaptırım kararının ardından ABD-İsrail- İran arasındaki gerginlik tırmanmıştır. AB özellikle Fransa'nın

arabuluculuktan uzaklaşıp ABD tarafına kayması Türkiye'nin bu denge politikasını zorlaştırmıştır (İnat, 2009: 8).

25-26 Nisan'da İran Nükleer Müzakeresi Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyi Başkanı Ali Laricani ve AB Dış Politika Yüksek Temsilcisi Javier Solani'nin Ankara'da görüşmelerine imkân sağlaması Türkiye'nin arabuluculuğu açısından önemli bir gelişme olmuştur. Yıl içinde İranlı yetkililerle yaptığı görüşmelerle gerginliği tırmandıracak siyaset izlememeleri gerektiğine dair telkinlerde bulunmuştur (Sarıkaya, 2020: 1431). Görüşmelerin ardından Solani ABD'ye diyaloga girme çağrısında bulunmuştur (Yeşiltaş, 2009:72). AB ile İran arasında nükleer soruna çözüm bulma konusunda diyalog yolunun devamlılığı açısından Türkiye'nin izlediği siyaset ve arabuluculuğu önemli olmuştur (Sarıkaya, 2020: 1431).

Türkiye bölgede askeri müdahale ve ekonomik yaptırımların sonuçlarının olumsuzluğu görüldüğü halde bu konuda ısrar etmenin anlamsız olduğu görüşünü savunmuştur (Arı, 2010:105). 2007 Kasım ayında Türkiye'yi ziyaret eden İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ile yaptığı görüşmede Türkiye'nin İran politikasından rahatsız olduklarını İran'ın terörü desteklediğini Türkiye'nin İran konusunda sert bir politika uygulamasını beklediklerinin altını çizmiştir Cumhurbaşkanı Abdullah Gül; *“Suriye ve İran bizim komşumuz iyi ilişkilerde olmaya çalışıyoruz”* diyerek Şimon Peres'in talebini reddetmiştir. 2007'de Türkiye İran'a yönelik olası bir İsrail ve ABD saldırısında kendi topraklarının da hava sahasını kullanabileceğine dair söylentileri yıl içinde sürekli reddetmiştir. 2007 Mayıs ayında Abdullah Gül'ün Kahire ziyaretinde kendisine bu konuyla ilgili yöneltilen bir soruya Abdullah Gül; *“Türkiye'den komşularına yönelik olarak hiçbir zaman bir saldırının söz konusu olmayacağı”* şeklinde cevap vermiştir (İnat 2009: 8-11).

ABD'nin UAEA Büyükelçisi Gregory Schulte 2008'in mayıs ayında Ankara ziyaretinde İran'ın bölgesel izolasyonunda Türkiye politikalarının ABD ile uyumlu olmasını ve Türkiye'nin desteklerini beklediklerini ifade etmiştir. Türkiye'nin Dış İşleri Bakanı Ali Babacan, *“Türkiye'nin bu konuda diplomasi yolunu tercih ettiğini”* tekrarlamıştır (Sarıkaya, 2020: 1431).

Hillary Clinton'un 2009 Şubat ayında Ankara ziyaretinde İran'la temasa geçmek için AK Parti hükümetinin desteğini isteyeceğini açıklaması Türkiye'nin arabuluculuk motivasyonunu arttırmıştır. Ancak İran bu konuyu Batı-İran düzleminde tutmak isteyerek bu durumu reddetmiştir. 2009 Ekim ayında P5+1 ülkeleri ile İran arasında Cenevre ve Viyana görüşmelerinde bir netice alınamayınca UAEA Başkanı Muhammed El Baradei, *“İran'ın elindeki az zenginleştirilmiş uranyumun İran'a nükleer yakıt teslim edilene kadar güvenilir bir*

üçüncü taraf olan Türkiye'de depolanmasını önermiştir. Bu durumda Türkiye'nin arabuluculuk zemini yeniden oluşmuştur. 16 Mayıs 2010 Tahran'da İran'a ait düşük düzeyde zenginleştirilmiş 1.200kg 200 uranyum Türkiye'de muhafaza edilmesi ve buna karşılık Viyana grubunun İran'a 120 kilogram nükleer yakıt iletmesi imzalanan bir deklarasyonla kabul edilmiştir. Bu anlaşma ABD tarafından destek görmemiş BM Güvenlik Konseyi haziran ayında yeni yaptırımları kabul etmiştir. Geçici üye olan Türkiye bu yaptırımlara karşı çıkmıştır (Sarıkaya,2020: 1431, 1432)

2010 yılına gelindiğinde süreç çıkmaza girmiş, 2011'de İran'a karşı daha sert yaptırım kararı alınmıştır. ABD İran ile liman, nakliyat ve gemi sanayisiyle iş yapılmasını kısıtlamış, alüminyum ve çelik gibi gemi sanayisi ve nükleer teknoloji ile ilgili ürünler satan veya tedarik edenlere cezalar öngören yaptırım paketini onaylamıştır. 27 AB ülkesi, İran'a karşı yaptırım paketi üzerinde antlaşmaya varmış ve Tahran'dan doğalgaz alımını durduracağını açıklamıştır (Uzun, 2013: 65). Yaptırım ve ambargolara rağmen İran ulusal kimliğinin güvencesi olarak nükleer politikalarını sürdürmüştür (Jane, 2017: 263).

İran'da 2013'de Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan Hasan Ruhani, bu dönemde yaptırımların olumsuz etkilerini sona erdirmek istemiştir. Ruhani'nin dış politikadaki hedefi; İran Nükleer Programına karşı uluslararası algının olumlu yönde değişmesi ve aynı zamanda İran'a uygulanan yaptırımların kaldırılmasıdır. Ruhani'nin göreve başlamasından hemen sonra taraflar Umman'da müzakerede bulunmayı kabul etmişlerdir. İran ve P5+1 ülkeleri karşılıklı görüşmelerin sonucunda 2013'de "Cenevre Antlaşması" imzalanmıştır. Antlaşma ile güven ve iş birliği temel alınırken yoğun müzakereler sonucunda, İran'ın hangi tesislerde Uranyum zenginleştirme faaliyeti sürdüreceği, kullanabileceği santrifüj sayısı gibi konularda müzakereler devam etmiştir (Bulut, 2021: 168). Bunun karşılığında İran devletinin beklentisi doğrultusunda, ABD yaptırım ve ambargoları azaltacak ve yeni yaptırımlar uygulamayacaktır.

Müzakerelerin devamında 2015'de İran, P5+1 ülkeleri ile imzalanan Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) ile İran'ın Nükleer programına dair diplomasi sürecine başlamıştır (Bulut, 2021: 168-171). Bu bağlamda İran açısından yaptırımlar kısmen azaltılmış, ABD açısından ise İran'ın nükleer programı yavaşlatılmıştır (Jane, 2017: 283). İran ile yapılan müzakereler sonucunda yaptırımların kaldırılması ile İran'ın nükleer programından taviz vermesi yaptırımların ne kadar etken olduğunun bir göstergesidir (Küpeli, 2016: 117).

KOEP konusundaki hoşnutsuzluğunu dile getiren Trump bu konuda İsrail Başkanı Netenyahu'ya başkan seçilmesi halinde "gördüğü en kötü antlaşma" olarak değerlendirdiği bu

antlaşmayı revize edeceği sözünü vermiştir (İnat ve Duran, 2019: 13). 2016'da ABD seçimlerini Donald Trump'ın kazanması ile İran ile ABD ilişkilerinde gerginlikler yeniden tırmanmıştır. Trump seçim kampanyası dönemi boyunca yapılan antlaşmayı sürekli eleştirmiş ve İran'ın antlaşmaya uygun davranmadığını söylemiştir (Telci, 2018: 2). "İran Nükleer Antlaşmasının Değerlendirilmesi" konusu, ABD tarafından, 2015'de üç aylık periyodlarla İran'ın antlaşmaya uygun davranıp davranmadığının kontrolü için çıkarılmıştır. Trump'ın olumsuz söylemlerine karşı 17 Mayıs 2017'de İran nükleer programa ilişkin KOEP gereğince İran'ın antlaşmaya sadık kaldığını onaylamıştır (Bulut, 2021: 174).

Ağustos 2017'de Kuzey Kore, Rusya ve İran'ı hedef alan ABD'nin çıkardığı bu Düşmanlarına Karşı Yaptırımlar Yolu ile Mücadele Kanunu (CAATSA), nükleer antlaşma kazanımlarını olumsuz etkilemiştir (Afacan, 2018: 5). 3 Ekim 2018'de ABD'nin, 1955'de ABD ve İran arasında imzalanan İttifak ve Ekonomik İlişkiler ve Konsolosluk Hakları Antlaşması'nı iptal etmesi ile gerginlikler devam etmiştir. ABD'nin antlaşmayı iptal etmesi İran tarafından kabul edilmemiş hukuki alt yapısı eleştirilmiştir (Bulut, 2021: 176).

8 Mayıs 2018'de Trump, KOEP'ndan tek taraflı çekildiğini açıklamıştır. Trump'ın antlaşmadan tek taraflı çekilmesi ile yaptırım ve ambargoları yeniden uygulama politikasını tekrar devreye sokması uluslararası alanda bir krize yol açmıştır. Trump bu tarihten sonra madencilik, finans, otomotiv ve havacılık, gemicilik, bankacılık sektörlerine ve petrol ihracatına yaptırımlar uygulanmaya başlamıştır (İnat ve Duran, 2019: 13) 21 Mayıs 2018'de ABD'nin Dış İşleri Bakanı Pompeo, "*İran'a yaptırımlara devam edeceğini*" açıklamıştır. Pompeo ABD'nin müttefik ülkeler ile birlikte İran'ın siber saldırılarına ve bölgesel faaliyetleri ve insan hakları ihlallerine karşı İran'a baskı uygulama politikasını tekrar gündeme aldıklarını açıklamıştır (Bulut, 2021: 174). ABD'nin İran'la ticaret yapan şirketleri de yaptırım kapsamına alacağı tehdidi ile Total, Siemens, Volkswagen, Airbus'ta bulunduğu birçok şirket İran'la ilişkileri askıya alacaklarını söylemiştir (İnat ve Duran, 2019: 13)

23 Temmuz 2018'de İranlı yetkililer İran'ın petrol ihracatının, ABD yaptırımlarına maruz bırakılması karşısında, Körfezdeki petrol akışını kesileceğini söylemişlerdir. Bu açıklamalara Trump oldukça sert geri dönüş yapmıştır. İran'a karşı askeri müdahalelerin devreye sokulabileceği söylemleri tekrar gündeme gelmiştir (Bulut, 2021: 176). İran'a Trump döneminde yaptırımlar uygulanırken, Tahran'la ticaret yapan Avrupalı şirketlerde hesap soracaklarını söylemişlerdir. Trump'ın bu kararı antlaşmaya taraf ülkeler tarafından tepki ile karşılanmış ve antlaşmaya sadık kalacaklarını söylemişlerdir. 2020 seçimlerini kazanarak

başkan olan Biden, İran yükümlülüklerini yerine getirirse yeniden bu antlaşmaya dönebileceğinin sinyallerini vermiştir. İsrail bu durumdan İran'ın daha da güçleneceği için rahatsız olmuştur. Çevreleyici ve izolasyonist politikalara karşı İran'ın nükleer teknolojiyi, geliştirme hedefinden vazgeçmediği ve yaptırımlara karşı direniş gösterdiği söylenebilir.

1979 devriminden sonra İran, ABD'nin yanı sıra İsrail için de bir tehdit kaynağına dönüşmüştür (Kibaroglu, 2013: 4). İsrail'in İran'ın hedefinde olması, İran'ın İsrail'e karşı radikal tutumlarına neden olan önemli bir konu da Filistin meselesidir. İran, Filistin meselesine bölge liderliği bağlamında yaklaşmıştır. İran'ın bölge liderliği iddiasını İsrail bir tehdit olarak algılamaktadır. ABD, İsrail için tehdit olan radikal gruplara destek verdiği söylemleri ile İran'ı bölgede terörü destekleyen ve istikrarsızlık yaratan bir devlet olarak kurgulamaktadır (Mercan, 2021: 2).

İsrail, İran'ı uluslararası kamuoyuna “terör devleti” olarak empoze etmeye çalışmaktadır. Arap Baharı ile başlayan sürecin Suriye'ye sıçraması ile Suriye'de etkili olan Hizbullah'ın hedeflerine karşı askeri müdahalelerde bulunan İsrail yönetimi, İran'ın nükleer teknoloji programının tehlikeli olduğunu söylemiştir (Kibaroglu, 2013: 4). ABD'nin eyalet valisi Mitt Romney, bir konuşmasında; İsrail'in güvenliğini tehdit eden İran'ın nükleer teknolojisine karşı derin kaygılarını anladığını dile getirmekte ve eklemektedir: “*Dünyanın üç gerçeği görmesi gerekiyor:(1) İran durdurulmalıdır, (2) İran durdurulabilir, (3) İran durdurulacaktır!*” (Mearsheimer ve Walt, 2017: 16). ABD'nin Ortadoğu siyasetinin en önemli ayağından birisi İsrail'in güvenliği meselesidir.

Günümüzde iki ülke arasında güç mücadelesi devam etmektedir. İsrail, İran'ın nükleer çalışmalarını kendisi için bir tehdit olarak görmektedir. İsrailli yetkililer, İran'ın nükleer teknolojisinin hem İsrail hem de bölgenin ulusal çıkarlarına tehdit olduğunu savunmaktadırlar (Mercan, 2021: 3). İsrail yönetimi “*kuvvet kullanma söylemleri ile ilgili olarak İran'a yapılacak muhtemel bir saldırının İsrail'e getireceği maliyetin büyüklüğü konusundaki bu soruya; evet İsrail'e yapılacak saldırının bir maliyeti vardır. Ancak bunu yapmanın da bir maliyeti vardır*” diye cevap vermiştir (Kibaroglu, 2013: 4). KOEP kapsamında, İran'a yaptırımların kaldırılması, İsrail tarafından eleştirilmiştir. Ancak bu haklı bir eleştiri değildir. İran'a uygulanan yaptırımların kaldırılması bir ayrıcalık değil, olması gereken hakların iadesidir.

4.3. ABD Yaptırımlarının Türk- İran İlişkilerine Etkileri

Türkiye’de 2002 yılında Ak Parti’nin iktidara geldiği yıla kadar Türk -İran ilişkileri rekabet ve iş birliği arasında gidip gelmiştir.2002 yılında Türkiye’de iktidar değişimi ile Türk-İran ilişkilerinde kayda değer bir iş birliği eğilimi gerçekleşmiştir. AK Parti’nin komşularla sıfır sorun politikası bölgede ki iki önemli aktöre yeni bir bakış açısı sunmuştur. İki ülke arasındaki ticaret 2000 yılında 1 milyar dolarken,2010’da 10,5 milyar dolar, 2011’de ise 16 milyar dolara yükselmiştir. 2007 yılında Türk Petrol Şirketi TPAO dev gaz yatağı Güney Pars’ta imzalanan antlaşma protokolü ABD yaptırımları nedeni ile hayata geçirilememiştir (Djilali ve Kellner, 2013: 14-15). İran’a karşı artan ambargolar ve baskılar nedeni ile 2012 yılında Türkiye-İran ilişkileri olumsuz etkilenmiştir.2012 yılında ticaret hacmi 21,8 milyar dolar iken ,2013’de 14,5 milyar dolar olarak gerilemiştir (Pulat, 2018: 105).

11 Ocak 2005’te Amerikan Merkezi Kuvvetler Komutanı John Abizaid’in Türkiye ziyaretindeki gündeminde önemli başlıklardan biri, ABD’nin İran politikasında Türkiye'nin desteği olmuştur. ABD’nin İran politikalarında Abizaid Türkiye’nin desteğini ararken en önemli argümanı; *“İran’ın nükleer silah yapma konusundaki çalışmalarının bölgeyi ve dünyayı tehdit ettiği”* olmuştur. Ancak ABD’nin bu baskısı karşısında Türkiye, önemli bir ticaret ortağı olan İran’ın yaptırım ve ambargo yoluyla değil, uluslararası alana diyalog yoluyla eklemelenmesinin daha doğru olacağını savunmuştur. Türkiye’nin bu tutumu ABD yönetiminin pek hoşuna gitmemiştir 2005 Ocak ortasında ABD’nin İran'a karşı askeri güç kullanabileceği yönündeki iddialara Türkiye İran ile nükleer sorunun çözümünde müzakerenin devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Türkiye İran'a da gerginliği tırmandırma girişimlerinden uzak durması gerektiğini vurgulamıştır (İnat,2006:35,36). ABD 2002’de İran’ın nükleer programının devam ettiğini ileri sürerek, 2006’da bu konuyu Güvenlik Konseyine taşıyarak çok taraflı yaptırımların uygulanması kararını almıştır (Özbey, 2019: 101).

14 Ocak 2005 Haziran ayında AB ile İran arasında 2003 yılında yapılan ticaret ortaklık anlaşması projesi İran'ın nükleer programı ile ilgili attığı adımlardan sonra tekrar AB ile diyaloga geçilmesini tekrar başlatmıştır. İran-AB arasındaki görüşmelerde ABD İran'a suçlayıcı tavrını sürdürmüştür. İran'a yönelik saldırı seçeneğini de gündemde tutarak İran'ı baskılamaya devam etmiştir. ABD'nin bu tavrıyla görüşmelerin seyrini İran aleyhine etkilemek istemiştir (Yeşiltaş, 2006: 82,83).

15 Şubat 2005'te Türkiye'ye gelen eski ABD İç İşleri Bakan Yardımcısına, Türkiye’nin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, *“İran’ın nükleer güce sahip olması durumunda bölgesel sorun*

çıkabileceği ve savaş çıkmasını istemediklerini, İran'ın nükleer teknoloji konusunda, AB ile barışçıl çözüm yolundaki çalışmalarını desteklediklerini” ifade etmiştir. Nükleer programın barışçıl amaçlar için kullanılması gerektiğini Abdullah Gül vurgulamıştır (İnat,2006:35,36).

2006'da başlatılan yaptırımlar, 2010 yılından itibaren genişletilmiştir .2006'da 1737 sayılı karar, 2007'de 1747 sayılı karar, 2008'de 1.803 sayılı karar, 2010'da 1929 sayılı kararla yaptırımlar genişleterek devam ettirilmıştır. Halı, yiyecek gibi İran ürünlerine ambargo getirilmiştir. AB vatandaşlarına ithalat ihracat yapmak yasaklanmıştır İran'ın Petrol şirketleri ile ABD vatandaşlarına iş yapması yasaklanmıştır (Özbey, 2019: 101). 2007 yılının Şubat ve kasım aylarında Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ve Başbakan Erdoğan'la ABD ile yapılan görüşmelerde İran'a karşı uyguladıkları izolasyon politikasına katılmaları ve yaptırımlarının sertleştirilmesi, Türkiye'nin de ABD'nin yanında yer alması gerektiği görüşülen konular arasında olmuştur. ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney İran'a karşı uygulanan politikaların askeri saldırı boyutuna ulaştığını takdirde müttefiklerinin de desteğini istediklerini ifade etmişler ve bu konuda Türkiye'ye ısrarcı olmuşlardır. İsrail ve ABD İran konusunda Türkiye'yi gerek yaptırımların ağırlaştırılması gerek olası askeri saldırı halinde Türkiye'nin desteği konusunda baskı politikası oluştururken dayandıkları meşruiyet alanı nükleer silahlara sahip bir İran'ın Türkiye ve Avrupa'yı tehdit ettiği olmuştur (İnat 2009: 8, 9) Türkiye İsrail'in kendisinin nükleer güce sahip olurken ve nükleer kapasitesini gündeme getirmezken İran'a karşı uygulanan politikaya tepki göstermiştir (Arı, 2010: 110).

İran, ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa, Almanya'da oluşan 5+1 ülkeleri arasında 2015'te nükleer anlaşma imzalanmıştır (Afacan, 2018: 5). İlişkiler normalleşme arzulanırken, 2016'da Trump Başkanlık seçimini kazanmıştır. 2017 Ağustos'ta ABD Kongresi'nin Kuzey Kore, İran ve Rusya'yı hedef alan ABD Düşmanlarına Karşı Yaptırımlar Yoluyla Mücadele Kanunu (CAATSA) yasallaştırmıştır. Bu kanun nükleer anlaşmayı olumsuz etkileyen bir süreci başlatmıştır. ABD Başkanı Trump kongre kararı uyarınca her üç ayda bir nükleer anlaşmanın gereklilerini yerine getirdiğinin teyit edilmesini başkan seçildikten sonra iki kere onay vermiştir ancak Trump 13 Ekim 2017'de anlaşma üç defa onaylamayı reddetmiştir (Afacan, 2018: 5). 8 Mayıs 2018'de İran ile nükleer antlaşmadan tek taraflı çekilerek, İran'a yönelik daha ağır yaptırımlar uygulayacağını açıklamıştır. Rusya ve Çin, Hindistan, Pakistan, İran ile ticaretlerini sürdüreceklerini ve yaptırımları tanımadıklarını açıkladıklarında, ABD 180 gün süre ile, 8 ülkeye muafiyet uygulanacak uygulayacağını söylemiştir. Bu ülkeler arasında Türkiye'de vardır. Türkiye ABD'nin 2018'de İran'a uyguladığı petrol yaptırımına uymama konusunda

resmi görüş beyan etmiştir ancak Tüpraş 2018'den itibaren İran'dan petrol alımını azaltmıştır (Özbey, 2019: 102)

Türkiye İran'ın nükleer güç haline gelmesinin bölgede barış ve istikrarı bozacağı endişesi yaşasa da Türkiye sorunun diplomatik yollarla çözülmesini destekleyerek P5+1 ülkelerinin girişimlerini desteklemiştir (Arı, 2010: 110) Türkiye nükleer silahlanma konusunda İran'a yönelik suçlamalara karşı çıkarak, İran'ın barışçıl bir nükleer program geliştirme hakkını kullandığını savunmuştur. Türkiye nükleer meselenin çözülmesi için Brezilya ile birlikte arabuluculuk girişiminde bulunsa da başarılı olamamıştır. Aynı zamanda Türkiye, AB ve ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırım politikalarını reddetmiştir. BM güvenlik konseyinin 2010 haziran ayında 1929.nolu İran'a uygulanacak ilave yaptırımlara karşı oy kullanmıştır (Djilalı ve Kellner, 2013: 18,19). Türkiye, İran için ekonomik yaptırımların etkilerini sınırlandırmak için önemli bir bölgesel aktördür. Ancak iki ülke ilişkileri Arap baharı ile yeniden şekillenmiştir ve karşı karşıya gelmiştir.

Türkiye 2010'da İsrail'i karşısına alarak İran'ın nükleer dosyası konusunda İran'a doğrudan destek vermiştir. İran'ın Balistik füzelerden dayalı savunma sistemi nedeniyle İran'ın yaptırımlara maruz kalmasına taraf olmayacaktır. Türkiye'nin kendi savunma sanayisini geliştirme politikası izlediği mevcut şartlarda İran'da bu konuda Türkiye'yi desteklemiştir (Afacan, 2018: 6). Türkiye ve İran'ın bölgede uluslararası aktörlerin dış müdahale gereklerini azaltmak ve istikrarın sağlanmasına katkı sunmak için ilişkilerini yapıcı bir rekabet dinamiğinde geliştirmeleri ve sürdürmeleri gerekmektedir.

SONUÇ

Ortadoğu'nun en kadim medeniyetlerinin mirasçısı olarak Türkiye ve İran devlet diplomasi geleneği açısından Ortadoğu'nun en önemli aktörlerindendir. İran ve Türkiye birbirlerinden bağımsız değerlendirilemeyecek bölgede iki komşu ülkedir. Türkiye ve İran yalnızca bölge siyasetinde değil aynı zamanda küresel siyaset denkleminde de önemli rol oynayan ülkelerdendir. Taraflar arasındaki ilişki hem iş birliği hem rekabet alanları ile şekillenmiştir. İki ülke ilişkilerini anlamada jeopolitik gerçeğin öneminin kavranması önemlidir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası alandaki siyasi dengeler, iki ülkenin siyasi ilişkilerini şekillendirmiştir. II. Dünya Savaşı öncesi Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler işbirlikçi bir süreçte ilerlemiştir. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin güçlü olduğu bir süreçte sınır güvenliği gibi konularda sıkıntılar yaşansa da iş birlikleri sağlanmaya önem verilmiş, büyük ölçüde iş birliği sağlanmıştır. Bu süreçte iki ülkede sorunları çözmede yapıcı bir yol izlemiştir. İran SSCB ve İngiliz tehdidine karşı Türkiye ile iyi ilişkileri kurarak denge politikası izlemiştir.

II. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye-İran ilişkileri uluslararası siyasi dengeler, stratejik çıkarlar ve bölgesel gelişmelerin etkisiyle şekillenmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ilişkiler SSCB tehdidine göre şekillenmiş bu dönemde çeşitli paktlar ve kurumlar yoluyla olumlu ilişkiler devam etmiş iş birlikleri gelişmiştir. Bu süreçte ABD'nin yalnızlık politikasını terk etmesi ve bölgede varlığını artırması tarafların ilişkilerini etkilemiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB tehdidine karşı Türkiye ve İran Batı yanlısı politika izlemişlerdir. Devrim öncesi süreçte iki ülkenin Batı bloğu içerisinde yer alması iki ülke ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1970'lerde Kıbrıs meselesinden dolayı Türkiye ve ABD ilişkilerinde gerginliğin tırmandığı dönemde, İran, ABD'nin Çifte Sütun politikası çerçevesinde aşırı silahlanmıştır. 1970'li yıllarda iki ülkede de farklı ve benzer dinamiklerden dolayı toplumsal olarak ABD karşıtlığı yaşanmıştır. İran da devlet ve toplum arasındaki uçurumun ve halkta yoksulluğun derinleşmesi, ABD karşıtlığının tırmanması İran da büyük bir halk hareketi ile devrimin gerçekleşmesine neden olmuştur.

1979 devrimi ile İran dış politikasındaki dönüşüm hem bölge siyasetini hem de uluslararası siyaseti etkilemiş bölgede ve uluslararası siyasette siyasi dengeyi değiştirmiştir. 1979 İran İslam Devriminden sonra İran'ın rejim ihracı politikası, Türkiye'nin İran'a karşı şüpheli yaklaşımına neden olmuştur. 1979 İran İslam Devrimiyle İran'ın İslamcı bir modeli benimsemesi layık bir yönetim tarzı benimseyen Türkiye'yi endişelendirmiştir. Devrimden sonra Türkiye hem İran istikrarsızlaşması ve hegoman güçlerin etkisi altına girmesini istememiştir ve yeni yönetimi

tanıdığını açıklamıştır. Hem de İran'ın rejim ihracı politikasından dolayı ülkesindeki dini grupların etkilenmesi endişesiyle Türkiye İran'a temkinli yaklaşmıştır. Devrimden sonra İran'ın herhangi bir müttefiki olmaması, bağımsız bir dış politika izlemesi, Türkiye açısından olumlu değerlendirilmiştir.

1979 devrimi sonrası ABD bölgede hem en önemli müttefikini, kaybetmiş hem de kendine bölgede bir düşman kazanmıştır. ABD bundan sonraki politikası devrimden günümüze İran uluslararası alanına tecrit etme politikası olmuştur. İran'ı bölgede diğer ülkelere karşı marjinalleştirme stratejisi izlemiştir. İran'ın siyasal ekonomik olarak yaptırım ve ambargolar ile ülkeyi iç ve dış politikada çıkmaza sokmayı hedeflemiştir. ABD'nin Ortadoğu da çıkarlarını koruma ve İran'ı tecrit etme politikası İran ve Türkiye ilişkilerinin olumlu seyrini olumsuz etkilemiştir.

Bölge jeopolitiğinin en önemli meselesi, I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı'nın dağılması, bölgenin İngiliz ve Fransızların etkisine girmesi ile fiziki ve siyasi coğrafyanın belirlediği sınırlar arasındaki uyumsuzluktur ve bu sınırların yapay olmasıdır. Türkiye, İran, Irak, Suriye'nin sınır bölgelerinde Kürt nüfusunun varlığı, bölge dışındaki aktörlerin bu bölgeyi kendi çıkarları bağlamında kullanmalarına alan açmıştır. 1979 İran İslam Devriminin rejim ihracı politikasına bir anlamda siyasal bir tepki olarak yaşanan, İran- Irak savaşı etnik ve mezhepsel çatışmaları beslemiştir. Sadece bölge politikasını değil dünya siyasetini etkilemiştir. 1990'lı yıllarda taraflar Irak'ın Kuzeyinde partiler üzerinden askeri ve siyasal mücadeleye girişmişlerdir. İki ülke bu dönemde güvenlik anlamında ilişkilerin gerginleştiği bir dönem yaşamışlardır.

1990'lı yıllarda Türkiye'nin İsrail'e yaklaşması ve askeri antlaşmalar imzalanması İran tarafından büyük tepkiye neden olmuştur. 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki PKK meselesi, Sincan olayları ile tırmanan gerginlik, 1990'lı İsrail ile yaklaşma ve askeri antlaşmalar İran ve Türkiye arasında gerginliği tırmandırmıştır. I. Körfez savaşında Türkiye'nin koalisyon güçlerinin yanında yer alması İran tarafından eleştirilere neden olmuştur. Türkiye ve İran bölgesel güç olma politikasından dolayı farklı stratejilere sahip olsalar da ilişkileri genel anlamda sürdürmüşlerdir. 1990'lı yıllarda yaşanan Sincan olayları gibi gerginlik diplomatik ilişkilerin kesilmesi uzun bir süre olmamıştır. İki ülkenin politika yapıcılarının gergin siyasi süreçlerin ardından olumlu mesajlar vermişlerdir. İki ülke ilişkilerinin devamlılığında yapıcı politikalar izlenmesi jeopolitik-jeostratejik konumları, ekonomik kaynaklara erişim ve ticaret gibi alanlarda önemli bir faktör olmuştur.

İran, ABD tarafından maruz kaldığı uluslararası izolasyon politikasına karşı Türkiye'nin önemli bir partner olduğunun farkında olmuştur. Türkiye ve İran özellikle Kürt meselesi gibi bölgesel konularda zaman zaman karşı karşıya gelmiş olsa da iki ülke arasındaki ticaret ve ekonomik ilişkiler siyasi gerilimlere rağmen devam etmiştir. 1990'lı yıllarda SSCB'nin dağılması ile Türkiye-İran ilişkilerinde yeni fırsatlar ve rekabet alanları oluşmuştur. Her iki ülkede bölgede gücünü konsolide etme çabası içinde olmuşlardır. Ancak aynı zamanda bölgede birbirlerine karşılıklı bağımlılıkları iş birliklerini doğurmuştur.

Türkiye ve İran yaklaşık 50 yıllık tarihsel sürecinde, 1980 İran-ı Irak savaşı, I.1991 Kuveyt'in İşgali, 1991 SSCB dağılması, 2003 ABD'nin Irak'ın işgali ve Arap baharı gibi güvenlik tehditleriyle karşılaşmışlardır. İki ülkede yakın coğrafyasında yaşanan bu gelişmeleri deneyimlemek zorunda kalmıştır. İki ülke ilişkileri, dünya siyasetinde yaşanan gelişmeler, küresel aktörlerin politikaları ve kendi dinamikleri ekseninde şekillenmiştir. İki ülkenin ilişkileri zaman zaman gerginleşse de birbirleri ile olan bağlarını koparmamaya özen göstermişlerdir. Türkiye ve İran bölgedeki güçlü devletlerden olmaları nedeniyle bölgeye hâkim olma politikası izlemişlerdir. Ancak birbirlerinin bağımsızlıklarını bölgenin istikrarı ve barışı için her zaman desteklemişlerdir. İki devletin rekabet alanları olsa da zaman zaman, diğer aktörlerle de yaşadıkları sorunlar da birbirleri için devreye girerek olayların olumlu seyrinde rol oynamışlardır.

1980 İran-Irak Savaşı'nda Türkiye'nin arabuluculuk faaliyetleri ,1998'de Türkiye ve Suriye arasında yaşanan kriz sırasında İran'ın arabuluculuk yapması, İran'a nükleer teknolojiyi bağlamında İran'ın yanında yer alması ve Brezilya ile birlikte arabuluculuk girişimlerinde bulunması gibi örneklerde de görüldüğü gibi bölgede güvenliği, istikrarı ve ekonomik gelişimi için iki ülke ilişkilerinin önemi dikkat çekmektedir. Türkiye ve İran'ın sosyal, kültürel, ekonomik alanda iş birliklerinin artması hem Ortadoğu bölgesi hem de Kafkasya Bölgesi'nin sosyal, siyasal, ekonomik olarak gelişmesi açısından önemlidir.

1979 devrimi sonrası süreçte, Türkiye ve İran'ın Kuzey Irak politikalarının şekillenmesinde ABD'nin bölge politikası önemli derecede etkili olmuştur. Bu dönemde Türkiye Kuzey Irak'ta bulunan Kürt otoriteleri ile ilişkilerinden dengelemeye çalışırken ABD ile de çıkarlarını koruma politikası izlemiştir. İran ise bölgede gücünü kontrol etmeye çalışırken ABD politikalarına eleştirel yaklaşmıştır. 11 Eylül sonrası uluslararası alanda en çok etkilenen bölge Ortadoğu olmuştur. 11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırılar sonrası ABD yeni güvenlik politikası oluşturmaya yönelmiştir. Bu politikalar çerçevesinde İran, Irak

ve Kuzey Kore'yi şer ekseni ülkeleri olarak ilan etmiş bu ülkeleri terör devleti olarak nitelendirmiştir. 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'nin Ortadoğu politikasındaki değişiklikler, Türk-İran ilişkilerinde bir yakınlaşmaya yol açmıştır. ABD'nin bölgedeki askeri varlığının artması bölgesel politikalarının agresifleşmesi, Türkiye ve İran'ın kendi aralarındaki stratejik denge arayışına yönlendirmiştir. Kuzey Irak stratejik konumu ile önemli bir bölge olması hasebiyle Türkiye-İran-ABD arasında rekabet alanı haline gelmiştir. Özellikle 2003 sonrası ABD'nin bölgede artan askeri varlığı Türkiye İran ilişkilerini güvenlik alanında olumlu seyretmesine neden olmuştur. İki ülke güvenlik alanında iş birliğine gitmiştir. Bu iş birliği ekonomik alanda da ivme kazandırmıştır. Türkiye İran ilişkileri rekabet gerginlik dönemlerine rağmen iki ülke birbirleri ile bağımlılıklarının farkında olmuş ve politikalarını bu doğrultuda şekillendirmişlerdir.

2000'li yıllarda Ak Partinin komşularla sıfır sorun politikası, güvenlik konularında iş birliği, nükleer teknoloji konusunda Türkiye'nin İran'a vermiş olduğu destek iki ülke ilişkilerini olumlu seyretmesinde etkili olmuştur. 2010 Lübnan zirvesinde Türkiye Füze Kalkanı Kürecik'e yerleştirmesine izin verilmesi ile iki ülke ilişkileri tekrar gerilmiştir. NATO Füze Kalkanı kriziyle tırmanan ilişkiler Arap baharı Suriye'de yaşanan görüş ayrılığı ile siyasal bir krize dönüşmüştür. Özellikle Suriye ve Irak gibi ülkelerdeki iç savaşlar ve çatışmalar Türkiye ve İran karşı karşıya getiren süreçlerin yaşanmasına neden olmuştur. 2011 yaşanan Suriye Krizi ile beraber taraflar arasındaki ilişkiler çıkmaza girmiştir. Arap baharı sonrası Türkiye İran siyasi ilişkileri kırılgan hale gelmiştir.

2010'da yaşanan Arap Baharı ile Ortadoğu'da yaşanan siyasi dönüşümler dengeleri değiştirmiş bölgede önemli aktörlerden olan Türkiye ve İran'ı etkilemiştir. Özellikle 2011 sonrası Suriye ve Irak gibi bölgesel politikalarda tarafların farklı politikalar izlemesiyle taraflar arasında gerilim yaşanmıştır. Tarafların bölgesel meseleler ve uluslararası dengelerin etkisiyle politikaları değişkenlik gösterse de iki ülkede çıkarları ve ekonomik istikrarı için ortak çaba göstermesi önemlidir.

Suriye ve Irak'ta yaşanan istikrarsızlık ve savaş ortamı ekonomik gelişmeleri, sınır ticaretini olumsuz etkilemiştir. Suriye ve Irak'ta yaşanan çatışmalardan sonra yaşanan kontrolsüz göç nedeniyle göçmen krizi ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu durum ekonomik, sosyal, kültürel yapılarını olumsuz etkilemiştir. Bölgede yükselen terörizm tehdidi iki ülkenin ulusal güvenliklerini olumsuz etkilemektedir. Türkiye'nin PKK ile mücadelesinde ABD ve İran'ın desteğini almak istemiştir. Ancak bu iki ülkenin birbirine karşı düşmanca tutumu bu durumu

olumsuz etkilemiştir. Türkiye iki ülkeden birinin yanında yer alması durumunda diğerinin PKK'yı destekleyerek Türkiye'yi cezalandırma politikasına gitmesi söz konusu olmuştur.

Sonuç olarak Türkiye ve İran bölgesel sorunlara iş birliği çerçevesinde ortak bir yaklaşım geliştirmeli, Suriye ve Irak gibi bölgesel konularda ortak çıkarlara göre hareket etmelidirler. Taraflar arasında diyalog ve iş birliğinin geliştirilmesi önemlidir. Türkiye ve İran'ın özellikle bölgesel meselelerde ilişkilerinin güçlenmesi ve derinleşmesi için karşılıklı güven ve iş birliği önem arz etmektedir. Türkiye ve İran bölgedeki sorunlar için tarihsel kültürel derinlikleriyle diplomatik tecrübeleri ile bölgesel barışın ve istikrar sağlanmasında ortak bir vizyon üstlenebilecek kabiliyetteki ülkelerdir. Türkiye İran ile ilişkilerini bölgesel vizyonun bir parçası olarak görmeli ve çatışma yerine iki ülkede iş birliğinde buluşmalıdır. Suriye gibi kriz konularda atılacak ortak adımlar bölgeye daha fazla istikrar getirecektir. Ortadoğu'daki sorunların sadece askeri güvenlik çerçevesinde değil daha kapsamlı bir vizyon dahilinde çok boyutlu bir programla yapılandırılması gerekmektedir. Bu bağlamda tarafların düşen rol çok önemlidir. İki ülkede siyasi yol haritalarında dış siyasal akıl tarafından belirlenmiş politikalarla değil, bölgenin gerçekliklerinden hareket ederek politikalarını şekillendirmeleri gerekmektedir. Bölge ülkelerinin ortak bir çatı altında toplanması için iki ülkede ortak bir strateji ile hareket etmelidir. 2000'li yıllarda ABD ve İsrail'in İran'a olası askeri müdahalesi için destek vermemesi ve diyalog yolunda ısrarlı olması İran için Türkiye'nin önemini ortaya koymaktadır. 2010 yılında Suriye'deki iç savaş daha öncesinde Irak'ta yaşanan gelişmeler iki ülke ilişkilerinin politikalarının bölge için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, E. (2020). *Modern İran Tarihi*. (Çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Afacan, S. (2018). “Türkiye İran İlişkilerini Yeniden Düşünmek”, İlim Kültür Eğitim Derneği https://ilke.org.tr/images/yayin/pdf/turkiye_iran_iliskilerini_yeniden_dusunmek.pdf
- Altan, S. (2020). Ulusal Basına Göre Fahri Korutürk’ün İran Gezisine Dair Değerlendirmeler. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 273-294.
- Altunışık, M. B. (2009). Ortadoğu ve ABD: Yeni bir döneme girilirken, *Ortadoğu Etütleri*, 1(1): 69-81.
- Arı, T. (2010). *Liderler, Kanaat Önderleri ve Kamuoyunun Gözünden Yükselen Güç: Türkiye - ABD İlişkileri ve Ortadoğu*. Bursa: Marmara Kitap Merkezi.
- Armaoğlu, F. (2021). *Türk Amerikan İlişkileri*. İstanbul: Optimum Basım.
- Askeroğlu, S. (2017). Türk İran İlişkilerinde ABD Faktörü, İram Araştırmalar Merkezi, <https://iramcenter.org/turkiye-abd-iliskilerinde-iran-faktoru-446>
- Aslan, Z., Yel, S. (2018). Atatürk Döneminde Trabzon-Tebriz Transit Yolu (1923-1938). *Turkish Studies(Elektronik)*, 13:(1),1-12.
- Aslantepe, G. (2018). ABD Faktörüne Rağmen Türk İran İlişkileri
- Atuk, M. V. (2018). İran Şahı Rıza Pehlevi’nin Türkiye Ziyareti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17 :(35), 219-247.
- Bozarslan, H. (2018). *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*. İstanbul İletişim Yayınları 5. baskı
- Bulut, S. (2021). İran'ın Siber Alan Faaliyetleri: Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) Sürecine Dair Bulgular. *Gaziantep University Journal Of SocialSciences*, 20(1), 166-191.
- Caner, M. (2022). (Ed.) Türkiye-İran İlişkilerinde Fırsatlar ve Sorunlar: Ezeli Rekabet, Ebedi Diplomasi. O. Karaoğlu ve N. Elhan (Ed.), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Cengiz, S. (2022). (Ed.) ABD’nin Değişen Dış ve Güvenlik Politikasının Basra Körfezi Güvenliğine Etkisi. Ö.Z. Oktav ve N. Acar (Ed.), İstanbul: Orion kitabevi.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (Çev. Mehmet Harmancı). İstanbul: Agora Kitaplığı. 2.baskı.

- Çavuşoğlu, E. (2022). *Basra Körfezinde Tarihsel Dinamikler ve Güvenlikleştirme Alternatif Bir Yaklaşım*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Çetinkaya, T. (2023). *Başbakan Erbakan*. Ankara: MG V Yayınları
- Çetinsaya, G. (2006). Tarihsel Perspektifte Türkiye İran İlişkileri ve Nükleer Sorun. SETA Raporu.
- Çetirge, Y. (1997). *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Daban, E. Z., Daban, C. (2018). Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası: Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali ve ABD'nin Irak'a Müdahalesi. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 83-109.
- Demir, Y. (2022). İran'ın Güney Kafkasya Politikası, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 22,(2): 573-578
- Deringil, S. (1994). *Denge Oyunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Djalılı, M. R. ve Kellner, T. (2013). *Arap Baharı Karşısında Türkiye ve İran*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat
- Duman, S. (2016). Tek Parti Dönemi Türkiye İran İlişkileri. *Giresun Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*,2(3): 1-30.
- Duran, B. (2009).Türk Dış Politikası Ortadoğulaşıyor Mu? Ortadoğu Yıllığı 2008.K. İn. ,M. Ataman. ve B. Duran. (Ed.). Ankara: Küre Yayınları
- Elhan, N. (2016). İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: "İrancılık" Ve "İrancı" İslamcılık. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 28-57.
- Elhan, N., Karaoğlu, O. (2022). Uluslararası Dostluk Çerçevesinde Türkiye-İran İlişkileri: Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah Pehlevi. *İran Çalışmaları Dergisi*, 6(2): 203-226.
- Erdal, İ. (2020). 1950-1980 Dönemi Tür Kiran İlişkileri Bağlamında Kurulan Dostluk Cemiyetleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*,2, 471-480.
- Gökhan, Ö. (2018). Türkiye -Suriye İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası: Ekim 1998 krizi veya Diğer Bir İfadeyle "İlan Edilmemiş Savaş". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13(1):169-198.
- Gül, M., Karapınar, E. (2021). İran'ın Nükleer Krizi ve Zorlayıcı Diplomasi, *Vizyoner Dergisi*, 11:(26), 279-290
- Gürkaş, B. (2007). Türkiye İran İlişkileri. *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*,219-257. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/4001/turkiye_-_iran_iliskileri

- Güzel, S.Ç. (2018). 1979 İran İslam Devrimi'nin ABD'nin Ortadoğu Politikasına Etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*,17(65): 50-61.
- Halhali, B. (2015). Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989). *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 75-96.
- Hallaç, E. (2020). 1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türk İran İlişkileri, Bahçeşehir Üniversitesi Siyaset Bilimi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Hüseyin, A. (1989). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*. (Çev. Taha Cevdet), İstanbul: Pınar Yayınları 2.baskı
- İnançlı, S.ve Ak, M.Z. (2006).Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri İle Ticari İlişkilerine Ekonomik Ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri. Ortadoğu Yıllığı 2005.K. İnat. ve A. Balcı (Ed.).Ankara: Nobel Yayınları
- İnat, K. (2006).Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005. Ortadoğu Yıllığı 2005.K. İnat. ve A. Balcı (Ed.).Ankara: Nobel Yayınları
- İnat, K. (2011).Türkiye'nin İran Politikası 2009. Ortadoğu Yıllığı 2009.K. İnat. ,M. Ataman. ve C.Çakmak. (Ed.). Ankara: Küre Yayınları
- İnat, K. (2009).Türkiye'nin İran Politikası 2007. Ortadoğu Yıllığı 2007.K. İnat. ,M. Ataman. ve M. Yeşiltaş. (Ed.).Ankara: Küre Yayınları
- İnat, K., Duran, B. (2019). *İran Yaptırımları*. M. A. Memmi (Ed.), Ankara: Seta.
- İzzeti, İ. (2006). *İran ve Bölge Jeopolitiği*. (Çev. Hakkı Uygur), İstanbul küre yayınları.2.baskı
- Jane, M. (2017). İran'ın Nükleer Politikasının Gelişimi ve Uygulanan Ambargo ve Yaptırımların Dış Politikasına Etkilerinin Analizi. *İran Özel Sayısı*. 1(2), 264-314.
- Kaştan, Y. (2007). Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri. <https://Docplayer.Biz.Tr/8328925-Ataturk-Donemi-Turkiye-Iran-Siyasi-Ve-Ekonomik-Iliskileri.Html>
- Kaya, F. (2021). *Türkiye İran İlişkileri*. İstanbul: Yedi Tepe Üniversitesi Yayınevi
- Kıbaroğlu, M. (2013). İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye. *Bilge Stratejisi*, 5(9), 1-8.
- Kıbaroğlu, M. (2017). İran Dış Politikasında ABD'nin Yeri ve Trump Dönemi. Ortadoğu, 15-19.
- Kişman, Z. A., Aydın, H. (2019). Soğuk Savaş Sonrası Orta Doğu Bağlamında Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 37-63.
- Köse, T. (2006). İran Nükleer Sorun Diplomasinin İmkanlarını Yeniden Düşünmek. SETA Raporu.

- Küveli, M. (2016). Dış Politika Aracı Olarak: İran'a Uygulanan Yaptırımların Etkileri. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 97-135.
- Mearsheimer, J.J. ve Walt, S.M. (2009). *İsrail Lobisi ve Amerikan Dış Politikası*. (Çev.Hasan Kösebalaban), İstanbul: Küre Yayınları. 2. baskı
- Mercan, M.V. (2021). Ortadoğu'da Nükleer Gerginlik: İran- İsrail Güç Mücadelesi. *İnsamer*, 1-8.
- Metin, C. (2021). Atatürk Dönemi Türkiye İran İlişkileri. Atatürk Ansiklopedisi,
- Molla, A. (2009). Soğuk Savaş Sonrası Körfez Krizleri ve Türkiye-ABD-NATO İlişkileri. *Journal of Management and Economics Research*, 7(11), 29-45.
- Olson, R. (2005). *Türkiye -İran İlişkileri:1979-2004*, (Cev. Kezban Acar), Ankara: Nobel Basın Evi.
- Özbey, H. (2019). İran'a Yönelik Yaptırımlar: Türkiye- İran Enerji İlişkilerine Etkisi. *Mecmua* (8), 98-124. <https://doi.org/10.32579/mecmua.557622>
- Özdemir, S. (2020). İran-Irak Savaşı: Türkiye Sınırlarında Terörizme Etkisi. *Gazi Akademik Bakış*, 13(26), 49-77.
- Özdemir, S. (2022). *İran Devrim Süreci ve İran ABD İlişkilerinin Seyri (1945-1989)*.
- Özdemirci, A.S. (2014) Türk Basınına Göre İran Irak Savaşı'nda Türkiye'nin Arabuluculuk Faaliyetleri (1980-1988) Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
- Özkaya, A. (2020). 1979-1990 Türkiye- İran İlişkileri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(45): 432-444.
- Pulat, A. (2018). Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014. *İran Çalışmaları Dergisi*, 1(2): 93-114.
- Sanyürek, M. B. (2018). Devrim sonrası İran dış politikası. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (86):198-218
- Saray, M. (1999). Türk İran İlişkileri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları
- Sarıkaya, Y. (2020). Başlangıçtan 15 Temmuz'a Ak Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, *Turkish Studies -Social*,15(3),1423-1443.
- Sayın, Y. (2015). *Ortadoğu Bölgesinde Türkiye ve İran'ın İş Birliği İmkanları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Doktora Tezi

- Semiz, Y., Akgün, B. (2005). Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(9), 162-181.
- Sinkaya, B. (2009). Obama Döneminde ABD- İran İlişkileri ve “Değişim” Şansı. *Orta Doğu Analiz*, 1(1), 41-49. https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/10bayramSinkaya.pdf
- Şahin, B. E. (2020). Ahmet Davutoğlu ve Mevlüt Çavuşoğlu’nun Dış Politika Perspektifinden Türk-İran İlişkileri. *Econder International Academic Journal*, 4(1): 169-189.
- Şen, G. (2018). *Devrimden Günümüze İran’ın ABD Politikası*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Tamer, C. (2016). Türkiye ve İran’ın Irak’ta Güç Tahkim Etme Çabası: Başika Örneği. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 103-118.
- Tamer, C. (2018). 2018 Yılında Türkiye İran İlişkileri Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmalara Merkezi (Ankasam) rapor:9 yayın :34, s. 7 ,53
- Telci, İ. N. (2018). Ağırlaştırılmış Ekonomik Yaptırımlar: Trump İran'dan Ne İstiyor? *Seta Perspektif*, (208), 1-6.
- Türkmen, F. (2012). *Türkiye ABD İlişkileri Kırılgan İttifaktan Model Ortaklığı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Uzun, Ö. S. (2013). İran'a Ekonomik Yaptırımlar: Kırılganlaşan Nükleer Program mı Hükümet mi?. *Ortadoğu Analiz*, 5(54), 62-71.
- Yeşiltaş, M. (2006). İran 2005. Ortadoğu Yıllığı 2005.K. İnat. ve A. Balci (Ed.).Ankara: Nobel Yayınları
- Yeşiltaş, M. (2009). İran 2007. Ortadoğu Yıllığı 2007.K. İnat. ,M. Ataman. ve M. Yeşiltaş. (Ed.). Ankara: Küre Yayınları
- Yetim, M. (2011). Türkiye’nin Değişen Ortadoğu Algısı:İdeoloji-Güvenlikten Ekonomi-Medeniyete. Ortadoğu Yıllığı 2009.K. İnat. ,M. Ataman. ve C.Çakmak. (Ed.). Ankara: Küre Yayınları

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soy ad: Seda DOKANAK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakülte
Bölümü	Sosyoloji Bölümü
Makale ve Bildirimler	
1.1979 İran İslam Devrimi Sonrası: İran-ABD İlişkileri- İran'ın Nükleer Teknolojisi	